

Gąsiorowska, Natalia

Literatura historyczna popularna 1900-1919

Przegląd Historyczny 22, 233-266

1919-1920

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

PRZEGLĄD LITERATURY.

NATALJA GAŚSIOROWSKA.

Literatura historyczna popularna 1900 — 1919.

Celem przeglądu niniejszego nie jest przedłożenie wyczerpującej bibliografii literatury historycznej popularnej, zadanie takie bowiem jest niewykonalne ze względu na trudności zgromadzenia całkowitego materiału bibliograficznego; z drugiej zaś strony wobec zupełnej bezwartościowości zarówno naukowej, jak pedagogicznej przeważnej części omawianej literatury praca podobna byłaby zgoła bezpożyteczną. Cel przeglądu jest raczej praktycznej, pedagogicznej natury; chodzi tu mianowicie o ocenę dorobku, jaki posiadamy w interesującej nas dziedzinie; w tym celu, aby zorjentować się jednocześnie w potrzebach dnia dzisiejszego, postawić pewne postulaty, nakreślić wytyczne dla pracy przyszłej.

Z powyższego założenia wynika, iż przeglądowi niniejszemu należało zakreślić szczupłe granice, zarówno ze względu na okres czasu brany tu pod uwagę, jak i na miejsce, w którym rozwijała się działalność wydawnicza popularyzatorska. Prace popularne nie mogą mieć pretensji do trwałej wartości, prędko stają się „przestarzałe“, tracą wartość naukową, nie posiadając istotnej wartości monografii źródłowych; podobnie pod względem ideowym, metodycznym, odpowiadając potrzebom bieżącym, również rychło ulegają wycofaniu z obiegu i użytku.

Dla tych powodów nie została tu uwzględniona literatura popularna w swym historycznym rozwoju, pomimo że mogłoby to wzbudzić zainteresowanie niejednego pedagoga, zwłaszcza, iż wszelkie usiłowania metodyczne są pouczające i że zdarzały się w przeszłości ciekawe próby popularyzowania historii, poczynawszy od Pielgrzyma z Dobromila, że wspom-

nę nazwiska Lelewela, Hoffmanowej, Żmichowskiej. Przegląd obejmuje literaturę jedynie ostatniej doby, gdy, zwłaszcza po rewolucji 1905 r., ożywiła się działalność wydawnicza. I tu jeszcze jedno zastrzeżenie uczynić należy, mianowicie popularne wydawnictwa szybko się rozchodzą, niezmiernie zaś rzadko podlegają ponownemu nakładowi; wyczerpane zaś wydawnictwa z wyżej określonego praktycznego stanowiska wartość tracą.

Podobnie względną wartość posiada literatura popularna w zależności od miejsca wydania. Wobec znacznej rozległości naszego kraju, słabej komunikacji międzyksięgarskiej, noszącej jeszcze pięta dawnych kordonów, pomijając już nawet wynikające z czasu wojennego, a więc przejściowe, przeszkody i utrudnienia, każda dzielnica, większe miasto nieomal każde, ma własne wydawnictwa popularne dla miejscowego użytku. Przegląd niniejszy bierze pod uwagę przeważnie wydawnictwa warszawskie, uwzględniając pozostałe jedynie w wypadku, gdy przedstawiają wybitniejszą wartość.

Niepodobna tu pominąć okoliczności, usprawiedliwiającej takie stanowisko i z innej jeszcze strony. Należy mianowicie uwzględnić trudności nadzwyczajne, jakie się spotyka przy gromadzeniu danych o literaturze popularyzatorskiej; w czytelnich i bibliotekach ludowych, gdzie książki historyczne popularne byłyby na właściwym sobie miejscu, znajdują się one w znikomej wprost ilości bez względu nawet na ich rzetelną wartość; w innych bibliotekach brak ich również, jako książek przemijającej wartości. A zatem znaleźć można pewne wskazówki o literaturze popularnej w wydawnictwach bibliograficznych lub też potrzebne do oceny książki prawie wyłącznie na półkach księgarskich; przyczem należy wziąć pod uwagę nieruchliwość, bierność wydawców i księgarzy (z nielicznymi wyjątkami¹⁾, gdy chodzi o dostarczenie egzemplarzy recenzyjnych; wobec powyższych okoliczności trudno było zdobyć nawet wydawnictwa warszawskie. Wyżej powiedziane niech posłuży jako usprawiedliwienie ułamkowości niniejszego przeglądu pod względem ilościowego ujęcia przedmiotu.

Materiał, nawet tak ograniczony, ilościowo przedstawia się dość pożądnie, zwłaszcza w zakresie historii Polski. Ze względu na poziom popularyzatorski należy wyróżnić następujące kategorie: 1) dla dzieci, 2) dla samouków stopień niższy, to znaczy dla analfabetów w dziedzinie historii, 3) dla młodzieży i dla samouków stopień wyższy; ze względu na przeznaczenie książki i formę opracowania rozróżniamy prace metodyczne, podręczniki, wypisy, czytania historyczne i zbiorowe opracowania, monografie historyczne, wydawnictwa źródeł, wreszcie powieści historyczne.

¹⁾ Pozwalam sobie w tym miejscu złożyć podziękowanie p. Arctowi, który łaskawie nadesłał większość swych wydawnictw popularnych historycznych, nadto wyraził swą zgodę na przekazanie całej tej literatury komisji historycznej Związku Nauczycieli Szkół Powszechnych.

Broszury z zakresu **metodyki i dydaktyki** historii: Stanisław Sobiński: *Uwagi metodyczne o nauczaniu historii*, wyd. im. Staszica, Książnica wychowawcza, Warszawa 1910; autor rozważa cele nauczania historii, zastanawia się nad zagadnieniami ogólno-metodycznymi, zatrzymuje się głównie nad dydaktyką historii w szkole średniej, ilustruje ją wzorowymi lekcjami, podaje poradnik bibliograficzny. Adam Kłodziński: *Z zagadnień dydaktyki historii*, wydawnictwa Towarzystwa Polskiego Instytutu Pedagogicznego w Krakowie, dydaktyka przedmiotów nauki w szkole średniej № 6, Lwów 1918, nakładem Książnicy Polskiej Tow. Naucz. szkół wyższych we Lwowie; autor rozważa cele nauczania historii w szkole średniej i metodykę wykładu. Natalja Gąsiorowska: *Historja Polski w nauczaniu analfabetów dorosłych*; uwagi metodyczne, rozkład materiału, wskazówki bibliograficzne, Biblioteka Nauczyciela Ludowego pod red. Centr. Biura Szkolnego, Warszawa, Arct 1916. Orsza: *O nauczaniu historii Polski w szkole początkowej*; szkic programu, wyd. Centr. Biura Szkolnego, Dąbrowa Górnicza 1915. Artykuły w *Głosie Nauczycielskim*, Warszawa, *Miesięczniku Pedagogicznym*, Cieszyn, *Przeglądzie Pedagogicznym*, Warszawa.

Podręczniki szkolne są liczne dla użytku klas niższych; z dawniejszych podręczników do historii Polski: Dzierżanowskiej, Pisarzewskiej, Grzymałowskiego (ostatnie wydanie X znacznie przerobione), Morawskiej (wyd. III), Bałabana (Lwów, 1909, wyd. Ogniska, jeden z najlepszych podręczników zarówno pod względem naukowym, jak i metodycznym); z nowszych: Groblińskiego (wyd. III), Kaczkowskiego, Janellego i Kisielewskiej, Nowakowskiej, B. Geberta i G. Gebertowej (wyd. IV, posiada poważne zalety metodyczne); dla klas wyższych: Dąbrowskiego, Tatomira, Smoleńskiego (Grabieńskiego), Lewickiego. Do historii ustroju Polski służy: Kutrzeba; *Historja ustroju Polski w zarysie*, 4 tomy (I t. Polska, II Litwa, III i IV Polska po rozbiorach, Kraków — Lwów 1906—1917). Do nauczania historii powszechnej na niższym poziomie są przeznaczone: Ebrema, Jezierskiego, Malczewskiego, Gąsiorowskiej; dla klas wyższych: Semkowicza, Zakrzewskiego, Korzona, historia starożytna Gadomskiego, Krotoskiego, Janellego i Szelągowskiego; pozatym tłumaczone z języka rosyjskiego lub francuskiego podręczniki Wipperera, Karejewa, Seignobos. Do specjalnego użytku służą podręczniki Dzwonkowskiego *Repetytorjum naturalne z historii powszechnej*, I Historia starożytna, Warszawa, Lisowska, 1919; *Wyciąg z dziejów powszechnych* dla ułatwienia nauki uczniom szkół średnich. Lwów, 1918. Cz. I. Dzieje starożytne, II Historia średniowieczna, III Dzieje nowożytne, IV Dzieje najnowsze oraz Wojna, 1914—1918. Nie wchodząc w dokładniejszą ocenę podręczników szkolnych, co wymaga specjalnej pracy i na co nie tu jest miejsce, stwier-

dzic jednak należy, że z wyjątkiem historii ustroju Polski stań rzeczy w danej dziedzinie jest zupełnie niezadawalający; istnieją podręczniki lepsze i gorsze, jednak brak dotychczas odpowiednich, istotnie dobrych podręczników, zarówno dla historii powszechnej, jak i dla historii Polski, dla szkół powszechnych, jak i właściwych średnich, brak wszelkich usiłowań, nowych prób w kierunku doboru materiału naukowego i metody wykładu; przeważnie albo przestarzałe pod względem naukowym i metodycznym, albo opracowane przez autorów a zwłaszcza autorki niefachowe, nie odpowiadają zgoła wymaganiom dzisiejszej szkoły; podręczniki tłumaczone, posiadające wartość poważną, nie są jednak przystosowane do potrzeb ucznia polskiego; niektóre podręczniki są wręcz bezwartościowe; podręczniki zaś w rodzaju repetytorjów maturalnych, kompendjów dla abiturjentów uważać należy wprost za szkodliwe dla rozwoju umysłowego młodzieży, podobnie jak wycofane „klucze“ przy nauce łaciny lub streszczenia utworów przy historii literatury.

Podręczniki przeznaczone dla samouków dorosłych: Bukowiecka, *Krótką historja Polski w opowiadaniach starego powstańca*, Arct, 1917; Chociszewski: *Historja dawnej Polski*, tenże *Krótką historja Polski*, tenże *Historja Polski*, Warszawa, Borkowski; Rydel: *Mała historja Polski*, Kraków, 1919; M. Dąbrowska: *Dzieje naszej ojczyzny*, Warszawa, Tow. Wydawnicze, 1918; H. Witkowska: *Dzieje państwa Polskiego od czasów najdawniejszych, aż do dni naszych*, Kraków, 1918, (zwięzły mało popularny konspekt); N. Gąsiorowska: *Dzieje Polski porozbiorowej z ilustracjami*, Warszawa, Jakowicki, 1918 (o najniższym poziomie popularności); J. Nowowiejska: *Porozbiorowe dzieje Polski*, Warszawa, Lisowska („sumaryczne zestawienie faktów“ — wedle słów z przedmowy Mościckiego); Rydel: *Dzieje Polski dla wszystkich z przedmową Mościckiego*, Gebethner i Wolff, 1919; Śliwiński: *Polska Niepodległa*, Arct, 1919; Dzwonkowski i Mościcki red.: *Odrodzenie Polski. Dzieje Polski od zamierzczej przeszłości do chwili obecnej*, 1918 (bogato ilustrowane); M. Dąbrowska: *O zjednoczonej Polsce, jej mieszkańcach i gospodarstwie*, Tow. Wyd., 1919; H. Orsza: *Rozwój społeczny Polski*, wyd. II, Arct; H. Witkowska: *Dzieje ustroju Polski w zarysie*, wyd. II, Arct, 1913; J. Grabiec: *Dzieje Polski Niepodległej*, tenże: *Dzieje porozbiorowe*, Tow. Wyd., 1916, tenże: *Współczesna Polska w cyfrach i faktach*, Kraków, wyd. Życie, t. XX; N. Gąsiorowska: *Historja Polski porozbiorowej dla nauczycieli szkół początkowych*, Arct, 1918; J. Zahorski: *Dzieje Polski chronologicznie ułożone*, Arct, 1901. Do historii powszechnej: Szelański: *Dzieje powszechne i cywilizacji*, t. I Starożytny Wschód, II Grecja, III Rzym, IV Odrodzenie Wschodu i t. d. Warszawa, 1913—18, tenże: *Historja średniowieczna* (wstęp); tenże: *Historja nowożytna*, tenże *Historja nowoczesna*, Arct, 1918; Seignobos: *Dzieje*

polityczne Europy współczesnej, rozwój stronnictw i form politycznych 1814—96; przekład, red. i uzup. J. Steckiego, Warszawa, 1900; Driault i Monod: *Dzieje polityczne i społeczne XIX w.*, tłum. J. Jastrzębska, rozdział o Polsce, p. t. *Sprawa polska w XIX w.*, nap. Handelsman, Arct, 1918; J. Grabiec: *Dzieje współczesne 1871 — 1917*, 2 części, Tow. Wyd. 1918—9; B. Limanowski: *Dzieje Litwy*, Tow. Wyd. 1917.

W zakresie podręczników dla samouków mamy do zanotowania kilka, niezawsze zresztą udatnych, prób w duchu potrzeb czasu a więc w celu spopularyzowania historii dla szerokich warstw ludowych. Na wyróżnienie pod względem metodycznym zasługuje praca Orszy, stanowiąca streszczenie wykładów autorki w Uniwersytecie Ludowym im. Mickiewicza w Krakowie w l. 1909—1910; jest to historia ustroju Polski, stosunków społecznych, politycznych, warunków gospodarczych, traktowana porównawczo; zarówno ze względu na swą tendencję, na dostateczne opanowanie przedmiotu, wreszcie na walory metodyczne stanowi jedną z najpożyteczniejszych książek historycznych popularnych. Praca Dąbrowskiej: *Dzieje naszej ojczyzny*, przeznaczone dla szerokich warstw samouków, niezających historii, uwzględnia stosunki społeczne, kulturalne, traktuje obszernie historię rozbiorów i porozbiorową, poświęca parę rozdziałów stosunkom współczesnym. Książka obok powyższych zalet zawiera jednak zastarzałe błędy historyczne i szablonowe, fałszywe a tendencyjne poglądy, pod względem metodycznym usiłowania popularyzatorskie wyrażają się w gawędziarstwo; tendencja zupełnie słusznego związania teraźniejszości z przeszłością doprowadzona tu zostaje do przesady: za wiele miejsca względnie poświęcono dziejom porozbiorowym; przy charakterystyce współczesności autorka wkracza na śliskie tory polityki i stronnego oświetlania faktów, pozbawionego perspektywy dziejowej. Większą wartość dla samouków przedstawia druga z wymienionych wyżej książek Dąbrowskiej, mianowicie o Polsce współczesnej; pomysł godzien uznania, ale w wykonaniu daje się również mocno odczuć brak fachowości autorki i sentyment, ujemnie odbijający się na jasności, a zwłaszcza ściśłości wykładu. Dla szerokich również warstw czytelników przeznaczona jest historia Bukowieckiej; warto ją zestawzić z powyżej omówionymi, jest to bowiem książka typu starego ze wszystkimi jej wadami. Nie jest to popularyzowanie nauki, lecz tendencyjne jej wulgaryzowanie. Ideologia historyczna autorki wyraża się w następującym: Pan Bóg na to stwarza narody, żeby pracowały dla postępu świata, żeby nie leniwały w próżnowaniu, tylko dokładały swój dorobek do budowania Królestwa bożego na ziemi; naród to kochająca się rodzina, król to ojciec i t. d.; zawinili bardzo kmiecie, że dali się odsunąć od równości z innymi stanami; opowieść o tym, jak to żyd w bogactwa w Polsce rósł; z ilustracji portrety wszystkich królów; dołączone mapki nieobjaśnione pozostają bez wartości. Książki Rydla zarówno *Mala Historia* bez zalet popularyzatorskich, jak większa

bez zalet naukowych, nie przedstawiają szczególnej wartości. Praca Śliwińskiego jest pierwszą z zapowiadanych trzech, składających się na całość dziejów Polski: *Polska niepodległa, Polska w niewoli, Obraz społecznych i państwowych urządzeń Polski*; przeznaczona jako lektura dla młodzieży szkolnej i dla dorosłych czytelników, ma duże zalety literackie. Podręczniki Szelańskiego, zrywające z konwencjonalną metodą chronologicznego wykładu, traktujące współzręcznie historję Polski z powszechną, uwzględniające wyjątkowo obszernie dzieje XIX i XX w. chaotyczne jednak w wykładzie, stanowią typ raczej podręcznika dla samouków niż dla uczniów. *Dzieje współczesne Grabca*, traktowane są publicystycznie; szczegóły zostały nagromadzone licznie, uwzględniono różnorodne stosunki, ale bez syntetycznego ich ujęcia; brak bezstronności wynika z natury przedmiotu i temperamentu autora. Odrębne miejsce wśród podręczników do historii Polski zajmuje Dzwonkowskiego: *Ilustrowana historia Polski*, kurs wyższy do użytku słuchaczy wyższych zakładów naukowych, nauczycieli szkół średnich i szerszych kół inteligencji, z licznymi ilustracjami, t. I.

Wypisy historyczne: Gebert i Gebertowa: *Wypisy historyczne z dziejów ojczyźtych*, Lwów, 1920; Nowakowska i Jaroszyńska: *Zbiór opowiadań z dziejów ojczyźtych*, dla użytku niższych klas szkół średnich i szkół elementarnych, wyd. II, Warszawa, 1918; Orsza: *Z dziejów narodu*, wypisy z źródeł i streszczenia z opracowań historycznych, t. I (prahistorja i Piastowie), Arct, 1908; Chołonewska: *Z naszej przeszłości*, wyjątki z najcelniejszych prac i opowiadań historycznych, książka dla młodzieży, z rycinami, Arct, 1908; Witkowska i Kulikowska: *Czytania historyczne*, Arct, 1907—19; I Epoka Piastowska (5 zeszytów): Wiadomości wstępne, Ważniejsze wypadki i postacie dziejowe od podziału Polski na dzielnice przez Bolesława Krzywoustego, Ustrój państwa i stosunki społeczne w Polsce piastowskiej, Ważniejsze wypadki i postacie dziejowe od podziału Polski na dzielnice do śmierci Kazimierza Wielkiego, Kultura w epoce piastowskiej; II Epoka jagiellońska (8 zeszytów): Unja i inkorporacja. Charakterystyki panujących w Polsce od 1370—1572, Sprawy religijne, husytyzm i reformacja, Stosunki społeczne w Polsce Jagiellońskiej, Tworzenie się rzeczypospolitej szlacheckiej i walka o jej naprawę, Sprawy zagraniczne, wojny, zjazdy, Stosunki z sąsiednimi państwami, Wielkie Księstwo Litewskie, Kultura za Jagiellonów; III Czasy królów elekcyjnych: Charakterystyki panujących w Polsce od 1573—1795. Dalejszych zeszytów, opracowanych przez Witkowską lub Witkowską i Krzyżanowską, zapowiadano 12; wyszły dotychczas: Charakterystyki znakomitych Polaków w okresie królów elekcyjnych, Stosunki społeczne w Polsce XVII i XVIII w., Kozaczyzna, Elekcje, rokosze, konfederacje; Okres reform za Stanisława Augusta, Rozbiory, Kultura w Polsce XVII

i XVIII w. Z dziejów porozbiorowych też autorki zebrały: Charakterystyki znakomych Polaków z czasów porozbiorowych, Arct, 1918. Książki powyżej wymienione wydane zostały przeważnie nakładem Arcta, każda zaś z nich, aczkolwiek dla jednego przeznaczona celu, przedstawia się pod względem metodycznym zupełnie odmiennie. Poważnie traktowana jest praca Orszy, zarówno pod względem kompilacyjnym, jak konstrukcyjnym i metodycznym; autorka usiłuje zerwać z rutyną, książka jednak pozostaje próbą bynajmniej nie doskonałą; do samodzielnego użytku młodzieży i samouków jest za sucha, niedostępna nieraz w swych drobnych urywkach, zwięzłych streszczeniach, jako środek pomocniczy do użytku nauczycieli niewystarczająca; jeżeli się zważy obecny brak odpowiedniej lektury popularnej dla młodzieży, to przyznać należy, że książka ta jest pożyteczną, dostarczając ilustracji, pogłębiając, uzupełniając w niejednym lub ożywiając wykład; umiejętnie użyta w stosunku do dotychczasowego traktowania historii, stanowi krok naprzód; nie jestto jednak książka przyszłości, nie w tym kierunku nowe próby metodyczne prowadzić powinny. Wypisy Chołonewskiej stanowią szablonową książkę do czytania, w celu raczej rozrywki niż nauki; fragmenty brane nawet z powieści, poezji, z broszur popularnych; przy doborze ich sprawa ścisłości historycznej usuwana na plan dalszy na korzyść popularności i żywości opowiadania; urywki są nie tak drobne, pokawałkowane, jak w innych wypisach, dlatego książka jest bardziej zajmująca, ale dla dzieci za trudna, dla młodzieży zaś zbyt powierzchowna; tytuły pretensjonalne, jak np. „Kobieta w Polsce“, omówiona na dwu stronicach, olbrzymie zagadnienia: „Wewnętrzny upadek Polski“, „Rządy rosyjskie w Polsce“, „Sejm czteroletni“, „Legiony“ omówione w kilkostronicowych rozdziałach; dobór przedmiotów przypadkowy, o najistotniejszych sprawach niema wzmianki. Starannie opracowane są Wypisy Geberta, jak książka do czytania dla młodzieży klas niższych, przedstawiają jednak w swym planie typ podobnie jak książka Chołonewskiej niezdecydowany, nieustalony. Czytania Witkowskiej, Kulikowskiej i Krzyżanowskiej zamierzają objąć całość historii Polski, zawierają zaś fragmenty z dzieł różnorodnej wartości bez głębszej myśli przewodniej w ich doborze; w drobnych porwanych urywkach nawet doświadczony czytelnik nie może się zorientować, zwłaszcza, że najtrudniejszym, najzawilszym sprawom poświęcono niejednokrotnie po parę czasami po jednej stronie, dając ułamek bez początku i bez końca, („Polska XVI w.“ na 4-ch stronicach opracowana); książki powyższe, zresztą zbyt kosztowne, jako uzupełnienie podręcznika szkolnego ucznia, stanowią jedynie surogat odpowiedniej literatury historycznej. Dotychczasowe wypisy swym fragmentarycznym traktowaniem przedmiotu nie spełniają zapowiadanych przez siebie zadań: „budzenia współczucia i interesu historycznego“, przedstawiają zaś niebezpieczeństwo dyletantyzmu i powierzchowności sądów dla ucznia, któremu przeczytanie jednej lub kilku przystępnych

monografii dałoby o wiele większą korzyść przy rozwijaniu jego historycznego myślenia; w stosunku do nauczyciela zaś wypisy danego typu przez zbytne ułatwianie mu zadania mogą ujemnie wpłynąć na jego twórczą pracę pedagogiczną.

Wróblewska: *Rok 1863*, wyjątki z dzieł, pamiętników, dokumenty, odezwy, Arct, 1916; książka ta pod względem metodycznym przedstawia ten sam typ co powyższe wypisy, ponieważ jednak obejmuje fragment dziejów, dlatego jest mniej powierzchowna; i tu wprawdzie drobne urywki nużą czytelnika, nie pozwalają skupić myśli, dają jednak bardziej bezpośrednie zeknięcie z epoką. Witkowska: *Dni chwaty, dni klęski*, obrazy z dziejów ojczystych ze 100 ilustracjami podług dawnych rysunków, obrazów oraz z 23 rysunkami oryginalnymi, Arct, 1913; „Wybór obrazów skreślonych przez wybitnych historyków, poetów i malarzy“ dla „młodych czytelników“, „by czerpali z nich naukę o przeszłości“. Książka kosztownie wydana o 600 blisko stronicach in 4° (urwana na powstaniu listopadowym), wbrew zapowiedzi, ma na celu nietyle nauczanie, ile rozrywkę; daje urywki przeważnie z beletrystyki, z poezji, artyści zaś z nielicznymi wybitnymi wyjątkami w traktowaniu przeszłości nie liczą się z prawdą naukową; piękny np. artykuł Konopnickiej tu zamieszczony, mówi o „niespornych“ granicach Polski danych jej przez naturę, Gliński opowiada o spokoju wśród Słowian, zaś gwałtach u „bezbożnych“ Niemców, nawet Wyspiański mówi o prochach Bolesława Śmiałego złożonych w Osjaku; jednocześnie warto stwierdzić, że w opowiadaniu Kraszewskiego o Głogowie nie ma ani jednego rysu fałszywego, znajomość czy intuicja historyczna nie zawodzi artysty. Poeta nie jest obowiązany do ścisłości historycznej, która jednak stanowi bezwzględny obowiązek popularyzatora; temu niewolno podawać wiadomości bez fachowej kontroli, powtarzać tradycyjnych zastażonych błędów. O najważniejszych zagadnieniach podane są artykuły literackie nie historyczne, w sprawie o Grunwaldzie głos mają Sienkiewicz i Konopnicka wyłącznie, w sprawie unji polsko-litewskiej tylko Klaczko; w całym układzie książki, widnieje brak fachowej umiejętności, jakby pośpiech i połączone z nim niedbalstwo; ilustracje przeważnie niepodpisane. Nasuwają się także przy omawianiu powyższej książki, jako typowej dla naszej literatury popularnej, pewne refleksje w stosunku do jej tendencji ideowych; tendencja wyraża się w doborze sentymentalno-patriotycznych utworów; o ileż mocniej na umysł dziecka pod względem historycznym oddziała artykuł zawodowego historyka, gdzie tętni życie prawdziwe surowe z zamierzchłej przeszłości, artykuły z tejże książki Zakrzewskiego, Smolki, niż kliwy, rozwlekły wiersz Glińskiego, mówiący o tych samych czasach, o ile skuteczniejszym jest środkiem do obudzenia nie nienawiści i wstrętu dla obcych, co przecież w wychowaniu młodzieży nie

jest ważne i pożądane, lecz miłości dla własnego kraju, społeczeństwa i jego przeszłości.

W Pamiętnym roku wojny, książka zbiorowa dla młodzieży Tow. Wyd. 1916; pięknie wydany zbiór artykułów, poezji, wrażeń ulotnych, aktualnych opowieści oddaje nastrój wojny w pewnym momencie za okupacji niemieckiej; artystyczne ilustracje Stef. Norblina.

Nowy typ specjalnych wypisów historycznych stanowi książka K. Kosińskiego *Pisarze polityczni i historyczni do wieku XIX*, cz. I do w. XVI, Arct, 1919, przeznaczona do użytku szkolnego i dla szerszych warstw czytelników; podane zostały kroniki Galla, Kałużka, Jana z Czarnkowa, Długosza, traktat Ostroroga, pamiętniki Janczara w zasadniczych i nieskraczanych ustępach oraz wiadomości historyczne o autorach i ich dziełach.

Książki dla dzieci. Dwie autorki pod względem poczytności wybijają się tu na plan pierwszy: w Warszawie Bukowiecka, w Krakowie Jadwiga z Łobzowa. Bukowiecka: *Książka Zosi, opowiadania babuni o ojczyźnie*, z rycinami, 3 części, Arct, 1914—17. Pod względem naukowym książka przedstawia się ujemnie, jako zbiór licznie, ale bezkrytycznie nagromadzonych anegdot historycznych, nie oddających kolorytu epoki tak, że każdą opowieść po zmianie imion historycznych dałoby się umieścić w pierwszej lepszej epoce; w opowiadaniach panuje chaos, od błędów się roi. Formę opowiadania można określić jako rozwlekłe gawędziarstwo. Pod względem ideowym przeważają tendencje autorki militarno-patriotyczne; w opowiadaniach uwzględniana jest przede wszystkim wojna, najwyższym ideałem jest rycerz polski, podczas gdy rycerz nie polski jest rabusiem; wogóle Polacy są zupełnie odmienni, niż wszyscy ludzie innych narodowości: „Polacy nigdy nie uciskali nawet nieprzyjaciół“, „Polacy nigdy nie sprzedawali ludzi“, „w innych krajach było chłopom stokroć gorzej“, „w Polsce słuchano królów z wielkiego kochania“, szlachty w Polsce było więcej niż gdzie indziej, bo król zuchom mieszczanom lub chłopom nadawał herb; równość zginęła w Polsce z powodu sąsiadów, bo ich napady wytwarzały rycerstwo; w Polsce panowały ład, zgoda, miłość wzajemna; legendy podawane są jako fakty historyczne; uczucia humanitarne podporządkowuje się egoistyczno-narodowym: żartobliwie „śmigusem“ nazywa się czyn kobiet, które w obronie miasta lały gorącą smołę lub wodę na nieprzyjaciół; celem historii jest nauczyć „kochać pradziadów“, „pradziadowie nie czynili krzywdy nikomu, jakżebyśmy ich kochać nie mieli“. Znowu staje pytanie, czy można wyrządzać krzywdę umysłowi dziecka, obciążać go zbyt ciężkim, przeważnie szkodliwym balastem, bałamucić je nawet w skutku poczciwych, serdecznych intencji, w imię pewnych w niejednym pięknych ideałów; czy istotnie tak się „wypełnia sumiennie obowiązki Polki“. Pomijając w tym miejscu stanowisko etyczno-wychowawcze, ze stanowiska historyka należy zaprotestować prze-

ciw temu, by historia stawała się środkiem dla pewnych tendencji wychowawczych, by prawda historyczna była im całkowicie podporządkowana.

Biblioteczka Jadwigi z Łobzowa (Strokowej): „*Polacy*“ w 3 częściach; książka przedstawia rodzaj podręcznika dla dzieci, a właściwie czytankę historyczną, złożoną z kilkuset opowiadań, wszelkiego rodzaju podań, anegdot, dyteryjek o osobach i wypadkach historycznych, pozbawionych jednak wartości naukowej; akcja opowiadań żywa, zajmująca, tendencja ich religijno-militarno-patriotyczna. Pozatym istnieje cała „Biblioteczka“ wymienionej autorki, licząca przeszło 70 tomików i dwieście kilkadziesiąt tysięcy egzemplarzy, warto więc nad tym dorobkiem i jego wartością się zastanowić. Powodzenie olbrzymie autorki tłumaczy się przede wszystkim jej werwą naracyjną, dobrymi pomysłami w doborze tematów, formą opowieści krótkich, zręcznych, treścią anegdotyczną zbliżoną do beletrystyki. Wszystko powiedziane wyżej o książce Bukowieckiej możnaby tu powtórzyć zarówno pod względem naukowym, jak metodycznym, jak wreszcie ideowym. Nadto nawet popularność w znaczeniu przystępności nie została utrzymana, autorka operuje często pojęciami zupełnie niedostępnymi dla dzieci, nie próbując nawet ich wyjaśnić („zniesiono liberum veto nieszczone i zgubne“, bez słowa wyjaśnienia co to było liberum veto i t. p.); pod względem metodycznym panuje chaos, bezplanowość, przypadkowość doboru i układu; w opowiadaniach o wojnach, o zemście, o okrucieństwach popełnianych tętni uczucie jakiejś lubości, wprost namiętnej. Ilustracje są liczne, ale szablonowe, bezmyślne nieraz: opowiadanie o Krakusie ilustruje baran, bitwę pod Wrocławiem jakieś pieski; pozatym aniołki, kwiatki, ptaszki, żabki, owady i t. p. bez żadnego związku z treścią; pewne tendencje demagogiczne wyrażają się np. w opowiadaniu o konstytucji majowej, która zdaniem autorki znosiła pańszczyznę i zabraniała chłopu czynić jakiegokolwiek krzywdy; ilustruje to opowiadanie chłop w siermiędze. -Ważniejsze książeczki *Jadwigi z Łobzowa* treści historycznej: *Bohater*, *Moja książeczka*, *Z polskiego skarbcza* (2 części), *W naszej szkole*, *Za górami za lasami*, *Trzy mogiły*, *W blasku słońca*, *Przed latami*, *Trzeci maj*, *Pod lipą*, *Z chwil zadumy*, *Straszna wojna*, *O wychowanin narodowym*, *Pod kościołem*, *Znowu ziarno*, *Młody pan starosta*, *O królownie sierocie*, *Na służbie*, *Dla Ojczyzny*, *Biedna Matka*, *Pan Krakowski*, *Matka żyje*, *Nie zapomnę*, „*Kościuszcze*“, *U kolan babuni wysłuchana legenda*, *Z młodości dzielnych Polaków* i inne; są to powiastki, obrazki sceniczne, a zwłaszcza „gawędy“, legendy, baśnie; wydawane w Krakowie.

Do powyższego typu zbliżają się książeczki *Mossoczowej*: *Z dawnych czasów*, powiastki z historii Polski dla dzieci od lat 8, 3 części, Arct, 1919, wyd. III.

Omawiane wyżej książeczki wskazują wyraźnie, iż czas już, aby popularyzowanie historii dla dzieci przestało być wyłącznym przywilejem bab-

ci, ciotek, które mają jedynie dobrą wolę i szczerą ochotę do opowiadania o dziejach narodu swym ukochanym wnuczętom, siostrzeńcom i t. p.

O r s z a: *Na ziemi polskiej przed wielu laty*, Warszawa, Mortkowicz, 1911 (epoka Piastowska); bardzo ładnie wydana interesująca próba książki dla dzieci naukowej wartości, na źródłach oparta, ilustrowana rysunkami J. Ostrowskiego wedle drzeworytów; zachowany tu został koloryt epoki, podane wiadomości ściśle historyczne, legendarne odróżnione od prawdziwych. Podobną intencję miała autorka R. M. Brzezińska: *W młodzińszych latach Bolesława Krzywoustego*, z kroniki Marcina Gallusa, (wyd. II, Księgarnia Ludowa, 1919), gdzie przeprowadziła dobry pomysł streszczenia i udostępnienia odnośnych wiadomości z kroniki Gallusa. Naracja w obydwu powyższych książeczkach wypadła zbyt sucho i monotennie.

Moje książeczki dla dzieci od lat 4 do 10 pod redakcją Buyno-Arctowej, wydawane, wśród innych zawierają również opowiadania historyczne: Domańskiej: *Cezar*, Kaczkowskiej: *Dąbek z pod Racławic*, Jezierskiego: *Jak to było pod Raszynem*, Książę Józef Poniatowski, Janowskiego: *Kochaj Kościuszkę*, Koliskówny: *O królu Popielu*, Buraczewskiej: *Pod Martynowem* i in.

„Zajmujące czytanki“, wyd. p. Arcta, pod redakcją M. Buyno-Arctowej, przeznaczone dla młodzieży, zarazem dla ludu wiejskiego i miejskiego, zawierają „materiał dla nauczycieli i ochroniarek do pogadarek z dziećmi oraz do czytania w klasie“; w zbiorze tym między innymi znajdują się opowiadania historyczne, dział szczególnie „dobrze opracowany“; czytanki cieszą się wielką poczytnością, wiele z nich ma po kilka wydań. Powiastki: Gębarski: *Dzień sławy, Tatarzy w Polsce, Walka na śmierć i życie*, Strebeyko: *Dziesięcioletni ochotnik*, Morawska: *Dziewięć powiastek historycznych, Zabawy w dawnych czasach*, Kaczkowska: *Ezechiel*, Mossoczowa: *Królowa Jadwiga, Najazd, Obrona Częstochowy, Złamana przysięga*; Synoradzki: *Krwawe Apostolstwo, Lech*; Gerson-Dąbrowska: *Legenda o królowej Kindze*; Rygier: *Legendy z historii bajecznej Polski* (wierszem); *Opowiadania z historii Polski*: I. Bolesław Chrobry, Mieczysław II, Kazimierz Odnowiciel, Bolesław Śmiały, II. Władysław Herman, Bolesław Krzywousty, Władysław II, III. Władysław Łokietek, Kazimierz Wielki; Łopuszańska: *Mały gwardzista Napoleona*; Jezierski: *Na bój z Niemcami, Odnowiciel, Syn tułaczy, W obronie bogów, W roku Grunwaldu*; Hoffmanowa: *Nocleg w Kromotowie, Michał Korybut u matki, Tomek z Jabłonny i Książę Józef Poniatowski*; Izdebska: *O naszym królu-tułaczu, Trzewiczek królowej*; Glatman: *Perukajtis*; Laskowski: *Samosierra*; Grudzińska: *Tymko Orlik*; Jachondowicz: *W pomroce wieków*, 3 części; Szalayowa: *Zaremba, Zemsta Jaśka*; Teresa Jadwiga: *Z dziejów legjonów*; Buyno-Arctowa: *Zemsta*; Gruszecki: *Zwycięstwo pod Kircholmem*;

Kalinowski: *Zwycięstwo pod Wiedniem*; Koliskówna: *Królowa Jadwiga, Najazd*; Domańska: *Plaszcz królowej*; Moszczeńska: *Rocznica 3 maja*. Obrazki sceniczne: Świderska: *Z. A. K. Dar królewny*; Kaczkowska: *Dwudziesty dziewiąty listopada*; Gerson-Dąbrowska: *Kazimierz i Rokiczana, Leszek Biały, Łokietek w grotach Ojcowy, Pod murami Częstochowy, Urszulka z Czarnolasu, Żacy za Batorego*; Żarska: *W szkole rycerskiej, Zwycięska chwila*; Lubicz: *Za króla Wacława*. Przeróbki z powieści Kraszewskiego, opracowane przez Łozińską: *Stara Baśń, Lubonie, Bracia Zmartwychwstańcy, Maśław, Boleszczyce, Królewscy synowie, Historja o Petruku Właście, Stach z Konar, Waligóra, Syn Jazdona*; opracowane przez Buyno: *Grześ z Sannoka*. Opowiadania historyczne: Kamiński: *Bajeczne początki Polski, Pierwotni Słowianie*; Synoradzki: *Historja Słowian, Od Głogowa na Psie pole*; Jaroszyńska: *Tadeusz Kościuszko, 2 cz.*; Jezierski: *Książę Józef Poniatowski*; Białynia: *Warszawa w czasie powstania Kościuszkowskiego 1794, Włościanie za Kościuszki, Powstanie listopadowe, 2 cz.*; Ignacy Prądzyński, *generał wojsk polskich, Legjony polskie w wojnach napoleońskich, legja włoska i naddunajska (1791 — 1803), Wojsko polskie w wojnach napoleońskich 1806—14*; Galle: *Generał Henryk Dąbrowski, twórca legjonów; Królowie i książęta polscy*, według rysunków J. Matejki; Bukar: *Szkoła rycerska w Warszawie*, z pamiętnika. Oryginalnie pomyślane, bardzo interesujące i dużej wartości naukowej są książeczki Dyakowskiego, których do żadnej z powyższych grup zaliczyć nie można: *Koń*: zeszyt I. Koń współnik pracy, koń towarzysz człowieka, II. Wozy, pojazdy i dawne zaprzęgi, III. Dawne drogi i dawne podróże, IV. Koń na zabawach i uroczystościach, V. Koń boowy, różne rasy i sposób jeżdżenia, VI. Rycerstwo średniowieczne, igrzyska konne, VII. Skład i ustrój jazdy, naczelni wodzowie. Wybór różnych autorów: Jaroszyńska: *Z życia Naczelnika*. Wydawnictwo powyższe nie ma określonego charakteru i jednolitego przeznaczenia, dobór autorów, tematów i sposobu opracowania jest przypadkowy, dlatego książeczki przedstawiają wartość różnorodną i pod względem popularności są różnego poziomu. Opracowania monograficzne Jaroszyńskiej, Białyni są niebardzo popularne, ale stanowią inteligentne streszczenia monografii naukowych z podaniem literatury przystępnej, broszurowej i naukowej, pozbawione łzawego sentymentalizmu i dzikiej nienawiści dla obcych, a owiane szczerym uczuciem patriotycznym. Większość jednak książeczek nie odpowiada minimalnym wymaganiom naukowym, zwłaszcza powiastki dla dzieci, obrazki sceniczne wykazują bezceremonjalne nieliczenie się autorów z prawdą historyczną. Ilustracje są bez wartości historycznej i artystycznej.

Biblioteczka Narodowa pod redakcją Gallego, wyd. Arcta, ma na celu uprzystępnienie młodzieży arcydzieł literatury polskiej; z historycz-

nych prac: Skarga: *Kazania sejmowe*; Szajnocha: *Bolesław Chrobry, Władysław Łokietek, Opowiadanie o królu Janie III*, 2 części; *Konstytucja 3 maja 1791 r., Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego dn. 22 lipca 1807 r.*; Niemcewicz: *Śpiewy historyczne*; Witkowska: *Dzieje ustroju Polski*, II wyd.; Korzon: *Grunwald*; Glatman: *Wielka wojna*, Głuchowska: *Jan Długosz, wielki historyk i wychowawca królów, O szkole krzemiennieckiej*; Offmański: *Królestwo Polskie (1815 — 30), Dzieje Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*; Wawrzemiecki: *Słowianie doby przed i wczesno-historycznej*; Chołoniewska: *Stanisław Staszic, życie i czyny*. Są to opracowania przeważnie nie samodzielne ale pożyteczne; niektóre książeczki stanowią przedruki z Książek dla Wszystkich i in. dawniejszych wydawnictw.

Zbliżone do Zajmujących Czytanek **Powieści historyczne**, wyd. Arcta. Przeróbki dla młodzieży powieści Kraszewskiego, ilustrowane; oprócz powyżej wymienionych: *Resurrecturi, Sierota książęcy*, str. Brzozowski; *Stara Baśń*, str. Offmański; *Włast, czyli pierwsi chrześcijanie w Polsce, Jaksowie*, opr. Leliwa.

Dla starszej młodzieży doskonałą lekturę beletrystyczną stanowią oryginalne powieści historyczne Kraszewskiego, niezspsute przez przeróbki, opracowania, streszczenia, wyd. Arcta. Cykl powieści historycznych Kraszewskiego obejmuje dzieje dawnej Polski w 29 powieściach, zawartych w 75 tomach; w porządku chronologicznym ze względu na treść przedstawiają się jak następuje: *Stara Baśń* (IX wiek 3 tomy), *Lubonie* (X w. 2 t.), *Bracia Zmartwychwstańcy, Bolesław Chrobry* (3 t.), *Mastaw* (XI w. 2 t.), *Boleszczyce, Bolesław Śmiały* (2 t.), *Królewscy synowie* (Władysław Herman i Krzywousty, 4 t.), *Historja prawdziwa o Petрку Właście* (Władysław II, 2 t.), *Stach z Konar* (Kazimierz Sprawiedliwy, 4 t.), *Waligóra* (Leszek Biały, 3 t.), *Syn Jazdona* (Bolesław Wstydlivy i Leszek Czarny, 3 t.), *Pogrobek* (Przemysław II, 2 t.), *Kraków za Łokietka* (2 t.), *Jelita* (legenda herbowa z r. 1331, 2 t.), *Król chłoptków* (4 t.), *Biały Książę* (Ludwik Węgierski, 3 t.), *Semko* (Bezkrólewie po Ludwiku, 3 t.), *Matka królów* (Jagiełło, 2 t.), *Strzemieńczyk* (Warneńczyk, 2 t.), *Jaszka Orfanem zwanego żywota i spraw pamiętnik* (Jagiellonowie, 4 t.), *Dwie królowe* (Bona i Elżbieta, 3 t.), *Infantka* (Anna Jagiellonka, 3 t.), *Banita* (Batory, 3 t.) *Bajbuza* (Zygmunt III, 3 t.), *Na królewskim dworze* (Władysław IV, 3 t.), *Boży gniew* (Jan Kazimierz, 3 t.), *Król Piast* (Michał ks. Wiśniowiecki, 2 t.), *Notatki Adama Polanowskiego, dworzanina króla JM. Jana III* (2 t.), *Za Sasów* (August II i August III, 2 t.), *Saskie ostatki* (August III, 2 t.). Powieści powyższe pisane nie przez zawodowego historyka, dzięki niezwykłej intuicji historycznej autora przeważnie oddają charakter dziejowy, koloryt epoki, w której akcja powieściowa się rozgrywa.

Poza powyższymi inne powieści historyczne przeważnie są pod względem historycznym bezwartościowe, dają typy zgoła szablonowe, z historii biorą jedynie imiona bohaterów; przeważa w nich przeciętny typ szlachcica magnata, brak zaś „duszy narodu“ w różnorodnych typach; treść obraca się wyłącznie niemal dokoła bojów, uroczystości, uczt, kłótni i sporów, zemsty i okrucieństw apoteozowanych, podnoszonych do ideału dzielności i męstwa, to znowu dzieł nieludzkiej dzielności, nieprawdopodobnych przygód; tak zwłaszcza przedstawia się lektura beletrystyczno-historyczna „dla chłopców“, schlebająca upodobaniom różnego gatunku i łatwa, przeznaczona dla rozrywki nie dla nauki; lektura dla dziewcząt obfituje w opowiadania o strojach, potrawach, łakociach, o sprawach natury erotycznej; wiadomości historyczne i tu przemycane są jakgdyby w powodzi bezwartościowych historii, poziom ideowy niski. Na wyróżnienie zasługują Przyborowski, Gomulicki, który wykazuje w swych powieściach znajomość historii, zwłaszcza umiłowanie przeszłości Warszawy; dzieje jej stanowią zazwyczaj piękne tło akcji powieściowej.

Moja biblioteczka Arcta. Żmichowska: *Danko z Jaworu*, Synoradzki: *Przygody towarzysza pancernego*, Sąd boży, Bulwer Lytton: *Ostatnie dni Pompei*, Morzkowska: *Żołnierz burski*, Normand: *Szmaragd Inkasów*, Gryff-Paciorkowski: *Głogów i Trembowla*, Jezierski: *Przez krwawe boje, Aż do zgonu, Potomek hetmański*, Napoleon, *zdobywca świata*, Witoldowi synowie, Ceysingerówna: *Jan Lipnicki*, Domańska: *Hanusia Wierzyńkówna, Paziowie króla Zygmunta*, Zielińska: *Jagienka, Na zamku Nasielskim, Nieznany bohater Śląski, Syn Ukrainy, Branka litewska*, Niewiarowska: *Białe sukmany*, Mossoczowa: *Starość w syntaktyce*, Orwicz: *Młodość wodza narodu, Od Dubienki do Raclawic*, Przyborowski: *Rok krwi i niedoli (1812), Młody konfederat barski, Grunwald, Młodzi gwardziści, Widmo Ibrahim, Losy Cezara* wedł. Höckera, *Atylla, bicz boży, Zdobycie Sandomierza*, Gomulicki: *Życie dla Ojczyzny*, Teresa Jadwiga: *Z czasów Jadwigi i Jagielły*, Gawiński: *Lolek grenadjer*, Powalski: *Król, W grodzie żaków*, Buraczewska: *W puszczy litewskiej*, Gruszecki: *W pańskiej służbie*, Morawska: *Na dworze królowej Anny Jagiellonki*, Borkowska: *Nad wodami Baltyku, Panna Marychna z Oporowa, Wojewodzie spiski*, Gębąrski: *Rycerze św. Kingi*, Łopuszańska: *Odzyskany, W wiejskiej zagrodzie*, Wildenster: *Bohater z pod Spionstopu* opr. Umiński, Umiński: *Tajemnicza bandera, Król podł.* Minchzanga: *W kraju piramid*. Höcker: *Olimpijczyk* opr. Konopnicka, Popławski wedł. Heya: *Podanie o starożytnych półbogach i bohaterach Greków i Rzymian*, Grudzińska: *Pokora*, Walter Scott: *Iwanhoe* opr. Rawicz i w. in. Powieści historyczne dla młodzieży wydane są kosztownie, są też bardzo drogie, dostępne tylko dla młodzieży zamożnej.

Monografie dla młodzieży i dla dorosłych samouków. Monograficznie opracowane opowiadania historyczne wychodzą przeważnie w wydawnictwach ciągłych; wydawnictwa te są liczne, trwają krócej lub dłużej, niektóre zawierają po parę zaledwie broszur; stopień popularności i typ (szkice, monografie samodzielne, przeróbki, pamiętniki i in.) przedstawiają niejednolity, wartość naukową różnorodną; wiele książek powtarza się w różnych wydawnictwach. Prawie wszystkie wydawnictwa pozbawione są myśli zasadniczej przewodniej, planu z góry zakreślonego, dobór książek jest przypadkowy, uzależniony całkowicie od podaży autorskiej, popytu rynku księgarskiego, nie zaś od rozumnie pojętych potrzeb czytelników. Do kategorii powyższej zaliczyć można opowiadania historyczne z *Zajmujących Czytanek* Arcta, wyżej wyszczególnione.

Książki dla wszystkich, Arcta, jedno z najdawniejszych wydawnictw broszur popularno-naukowych. W dziale historycznym: Antoszką: *Działalność kobiet czeskich i ich udział w odrodzeniu Czech, Czechy i naród czeski*, cz. II, *historja Czech*, Bartoszewicz: *Rzeczpospolita Babińska*, Boreyko: *Dwadzieścia lat bohaterstwa i zawiedzionych nadziei (1795—1815)*, *Charakterystyki historyczne*, wybrała i streściła H. O., Chrzanowski: *Wielka reforma szkolna Konarskiego*, Falski: *Dzieje początków pisma*, Gąsiorowska N.: *Historja zakonów w Polsce*, Glatman: *Wielka wojna*, Gobineau: *Odrodzenie*, przeł. Strzelecki: I. Savonarola, II. Cezar Borgia, III. Juljusz II, IV. Leon X, V. Michał Anioł, Gomulicki: *Trzy królowe*, Jankowski: *Bohaterowie polscy: Karol Chodkiewicz, Kazimierz Pułaski, Ks. Józef Poniatowski, Kilińskiego* Jana: *Pamiętniki o rewolucji w Warszawie w r. 1794*, Kochanowski: *O heraldyce czyli o znajomości herbownictwa, Początki walki słowiańsko-niemieckiej*, Korzon: *Grunwald*, Koszutski: *Nasze prababki; Królowie i książęta polscy*, 30 portretów, wedł. rys. Matejki, Kwieciński: *Dzieje wypraw krzyżowych*, Łoziński: *Przed wyprawą wiedeńską*, Miecznik: *O Serbji i Serbach, Macedonja i Macedończycy*, Ochorowicz: *Pierwiastki charakteru narodowego*, Offmański: *Dola i niedola Jana Sobieskiego, Dzieje Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Grunwald, Królestwo Polskie (1815—30); Pamiętki po Piastach i Jagiellonach pozostałe w wierzeniach, tradycji i zabytkach, Słownik miejscowości, w których znajdują się zabytki z czasów Piastowskich i Jagiellońskich*, Okszyć: *Japonja i Japończycy*, Rakowski: *Dzieje ekonomicznego rozwoju Polski* 2 cz., Sempołowska: *Starożytna Grecja i jej urzędnicy*, Służewski: *Zarys historii handlu w Polsce*; Smoleński: *Rządy pruskie na ziemiach polskich (1793—1807)*, Szajnocha: (*Ze szkiców historycznych* str. Łoziński): *Wojna o cześć kobiety, Jadwiga i Jagiello* 3 cz., Szujski: *Kazimierz Wielki, Charakterystyki historyczne*, Szulc: *Polska w r. 1793, pamiętnik historyczny*, Tatomir: *Król Ka-*

zimierz Wielki, Mikołaj Wierzynek, Tarde: Społeczeństwo i historia, str. Lange, Wasilewski: *Śląsk Polski, Współczesna słowiańszczyzna*, Wawrzemiecki: *Słowianie doby przed i wczesno historycznej*. Wydawnictwo powyższe zawiera opracowania samodzielne, przeróbki, tłumaczenia o poziomie popularności i wartości naukowej dość różnolitej; ceny książek niskie.

Biblioteka Wyborowa Arcta, zawiera niektóre prace z Książek dla Wszystkich.

Kłosa Ojczyście Arcta, zawierają książki z różnych wydawnictw.

Charakterystyki historyczne wybrała i streściła Orsza; wyd. Arcta; Szajnocha: *Bolesław Chrobry, Władysław Łokietek, Wielkopolska i Małopolska*, Szujski: *Kazimierz Wielki*, Smolka: *Wojewoda Sieciech*, Smoleński: *Szlachta w świetle własnych opinii*.

Biblioteka dziejów Polski i Pamiętniki Arcta; Offmański: *Królestwo Polskie*, rys historyczny, 1907.

Biblioteka Kultury Polskiej Arcta; Wawrzemiecki: *Cechy polskie w polskiej sztuce* (szkie naukowy mało popularny); Offmański: *Dzieje Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* (skrót z monografii Kraushara).

Biblioteka Historyczna Arcta, 1912; *Faworyci Katarzyny II, Napoleon na wyspie św. Heleny, Margrabia Al. Wielopolski, Król się bawi*; zadaniem Biblioteki było „w sposób lekki i przeważnie feljetonowy wskazać szerszemu ogółowi oblicze wybitnych działaczy i bohaterów dziejowych“; bezwartościowe.

Arcydzieła literatury wszechświatowej Arcta, 1919; Homer: *Iliada, Odyssea*, wyd. Wrzesień.

Biblioteczka Historyczna (t. zw. „niebieskie książeczki“) Arcta, pod red. J. Gadowskiego i St. Ehrenkreutza, 1916—19; wedle zapowiedzi wydawców ma ona zawierać: 1) krótkie monografie oryginalne z zakresu historii powszechnej i Polski, 2) przeróbki z dzieł polskich i obcych, 3) tłumaczenia z języków obcych, 4) źródła historyczne, zaopatrzone uwagami i wstępami. Dotychczas wyszły: Baranowski: *Krótki zarys dziejów wsi polskiej*, tenże: *Królestwo Jerozolimskie*, Gąsiorowska: *Wiosna ludów (1848)*, Salinger: *Absolutyzm oświecony*, Cheliński: *Rzeczpospolita Wenecka*, zarys dziejów i ustroju; Kłossowski: *Polityka Rzymian względem narodów podbitych; Konstytucja 3 maja 1791 r.*, Ustawa Rządowa, Prawo o miastach z d. 18 kwietnia 1791 r.; *Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego* z dn. 22-go lipca 1807 r.; *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego* z d. 27 listopada 1815 r., oraz *Statut organiczny dla Królestwa Polskiego* z d. 26 lutego 1832 r., Mościcki: *O konstytucji 3-go maja*, Kościuszko: *Napomnienia względem poprawy losu włościan i uniwersał Potaniecki*, wyd. Ba-

ranowski; Szajnocha: *Bolesław Chrobry*, tenże: *Władysław Łokietek*, tenże: *Opowiadanie o królu Janie*, cz. I, cz. II; Konarski: *Anna Jabłonowska*, tenże: *Kultura polska na Rusi*, tenże: *Polska jako przedmurze Europy wobec Wschodu*, Sorel: *Obyczaje polityczne w XVIII stul.*, z dzieła: *Europa a Rewolucja francuska*, tł. Jastrzębska; Tocqueville: *Dawne rządy i rewolucja*, oprac. Wł. M. Kozłowski. Wydawnictwo, pozbawione z góry zamierzonego i systematycznie przeprowadzonego planu, zawiera prace popularne zawodowych historyków.

Podstawy wykształcenia współczesnego, pod red. Wł. M. Kozłowskiego, wyd. Arcta, zawierają „dzieje myśli ludzkiej i dzieje narodów“. Z historycznych: Creighton: *Historja Rzymu*, przeł. Stempkowski; Freeman: *Dzieje Europy*, przeł. Rodziewiczowa; *Polityka porównawcza czyli Instytucje polityczne Greków, Rzymian i Germanów*, opr. Kozłowski; Fyffe: *Historja Grecji*, przeł. Kozłowski; Gibbins: *Historja przemysłowa Anglii*, przeł. Stempkowski; Karejew: *Pogląd ogólny na dzieje Europy Zachodniej w XIX w.*, przeł. Szuster; Kozłowski: *Historja rewolucji francuskiej*; Tocqueville: *Dawne rządy i rewolucje*, opr. Kozłowski; Shaw, Webbs i in.: *Socjalizm, jego podstawy, organizacja i przyszłość*, Hettner: *J. J. Rousseau*, przeł. Pieńkowska; Fustel de Coulanges: *Państwo starożytne*. Wydawnictwo zawiera monografie obce tłumaczone, przeważnie zaś przerobione przez autorów polskich.

Biblioteczka Uniwersytetów Ludowych i Młodzieży Szkolnej. Gebethnera i Wolffa; Kl. z Tańskich Hoffmanowa: *Obiad czwartkowy*, opis wyjęty z nieznanych dotąd Pamiętników; Kubala: *Bitwa pod Beresteczkiem*; *Oblężenie Lwowa w r. 1648*; *Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem*; *Mieszczanie polscy w XVII w.*; Mościcki: *Wernyhora*; *Książd Marek*; *Za co powinniśmy kochać Kościuszkę*; *Twórca pieśni „Jeszcze Polska nie zginęła“* (J. Wybicki); Szajnocha: *Barbara Radziwiłłówna*; *Matka Jagiellonów*; *Wnuka króla Jana III*; *Zdobycze pługa polskiego*; *Brody Krzyżackie*; *Zwycięstwo pod Lwowem 1675*; *O „Łażni“ Bolesława Chrobrego*; *Kopja Husarska*; Szujski: *Cecora i Chocim*, *Tadeusz Rejtan na sejmie 1773 r.*; *Bartosz Głowacki*; *Ostatnia nobilitacja*; Smoleński: *Znaczenie konstytucji 3 maja*; *Znaczenie Kościuszki w dziejach Polski*; *Jan Henryk Dąbrowski* (w setną rocznicę śmierci); Siemieński: *Portret króla Jana III*, *Posłowie siewierscy*; *Ustawa rządowa 3-go maja 1791 r.* (tekst); Kutrzeba: *Konstytucja 3-go maja 1791 r.*, wyd. II; Czartoryski: *Katechizm rycerski*; *Katechizm narodowy z r. 1791*, wyd. Mościcki; Oppman: *Pieśni o bełwederskim powstaniu*; Or-Ot: *Pieśni o ks. Józefie*, *pieśni o legjonach*, Szymon Konarski: *O obowiązkach Polaka*. *Program działań narodowych w r. 1838*, wyd. i przedmową

poprzedził Mościcki; Dubiecki: *Bohaterski Naczelnik powstania styczniowego* (R. Traugutt). Wydawnictwo powyższe nie ma jednolitego charakteru; znajduje się tu wybór z dawniejszych pisarzy historycznych (pomysł bardzo dobry w popularyzacji, ważne jest tylko, aby dobór był trafnie zrobiony) oraz opracowania współczesne przeważnie o charakterze okolicznościowym, dlatego więcej w nich wyrazów uznania i czci, niż historii.

Biblioteczka Pamiątek Narodowych (t. zw. „szare książeczki“), Gebethner i Wolff, 1916 — 19: Wyboru dokonał i poprzedził przedmową Artur Oppman (OŃ-Ot): *Wielki Tydzień Polaków* czyli opis pamiętnych wypadków w Warszawie od dnia 29 listopada do 5 grudnia 1830 r.; *Manifestacje Warszawskie w 1861 r.* z dodatkiem Śpiewów nabożnych, pamiątka narodowa, uzupełniona współczesnymi ilustracjami; *Rok 1863*, obrazy i wspomnienia J. K. Ożegalskiego, B. Anca, Wł. Zapałowskiego, Jordana, L. Żychlińskiego, A. Świętorzeckiego, Nowińskiego, J. Ancowej, L. Mężyńskiego, M. Dubieckiego, Z. L. S.; *Cytadela Warszawska*, obrazy i wspomnienia K. Wolickiego, J. Gordona, Jasieńczyka, W. Daniłowskiego, Jordana, Zapałowskiego; *Etapami na Syberję*, obrazy i wspomnienia K. Wolickiego, A. Gillera, L. Mężyńskiego, L. Jastrzębca Zielonki, K. Zielonki, A. Świętorzeckiego, W. Zapałowskiego; *Sybir*, obrazy i wspomnienia J. Kopcia, K. Wolickiego, J. Rucińskiego, E. Felińskiej, R. Piotrowskiego, L. Mężyńskiego, A. Świętorzeckiego, B. Dybowskiego; *Rok 1830 i 1831*, wspomnienia i obrazy Mochnackiego, Humnickiego, Sierawskiego, Wężyka, Ostaszewskiego, Goczałkowskiego, Prądyńskiego, Kołaczkowskiego, Dembińskiego; *Księstwo Warszawskie*, wspomnienia i obrazy Dembowskiego, Białkowskiego, Niemcewicza, Załuskiego, Sołtyka, Koźmiana, Brandta, Kołaczkowskiego, Dembińskiego; *Na San Domingo*, obrazy i wspomnienia z pamiętników Wierzbickiego, Kazimierza Małachowskiego, Kierzkowskiego. Zebrane i z przedmową Mościckiego: *Trzeci Maj* z dodatkiem Katechizmu Narodowego (1791 r.); *Promieniści, Filomaci-Filareci*, obrazy i wspomnienia Ign. Domeyki, T. Zana, J. Chodźki, A. E. Odyńca, A. Mickiewicza, T. Massalskiego, J. Lelewela; *Kościuszko*, listy, odezwy, wspomnienia; *Unici*, wspomnienia z dziejów męczeństwa od Katarzyny II aż do końca XIX w.; *Unja Litwy z Polską*, dokumenty i wspomnienia. Powyższe obrazy i wspomnienia wybrane zostały przeważnie z historii martyrologji porozbiorowej polskiej; dobór materiału niezawsze szczęśliwie dokonany, urywki wartości bardzo różnorodnej, brzmia przeważającą nutą pesymizmu, przygnębienia, dając wyłącznie wrażenia klęsk i niedoęstwa, głównie z okresów walk zbrojnych, grozę budzącej tragedji rozbitków legjonowych; niekiedy dają koloryt epoki lub miejsca, jako zaczerpnięte z dzieł pisarzy współczesnych wypadkom; przedmowy, któremi książeczki zostały opatrzone, wartości naukowej nie przedstawiają, brak wyjaśnień,

dotyczących zarówno przedmiotu, jak autorów prac, z których ustępy zostały wyjęte, a któreby wprowadzały czytelnika w chaos urywkowych i jednostronnych z konieczności opowiadań pamiętnikarskich; sentymentalne nieraz górne frazesy oczywiście tej potrzebie nie odpowiadają.

Wydawnictwo im. Brzezińskiego. Warszawa, Księgarnia Polska 1898—1819. Opowiadania historyczne: Bukowiecka: *Opowiadania i obrazki z dziejów Polski*, wyd. III, 1919; Dąbrowski: *Bój Grunwaldzki* 1910; Mościcki: *Jan Kiliński, szewc warszawski, pułkownik wojsk polskich*; Król: *Krzyżacy w Polsce*; Marcinowska: *Powstanie Kościuszkowskie w r. 1794*, wyd. II; Popławska: *Pogadanki o życiu i rozwoju ludzi przedhistorycznych*, wyd. II; Szelażek: *Trzeci Maj 1791*; Thugutt: *Księstwo Warszawskie*; Z. F.: *Czasy Zyguntowskie (1506—72)*; *Stefan Batory; Ostatni król polski*; Władysław Nowicki: *Dzieje Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie 1817 — 1917*, Janczara: *Polaka Pamiętnik* opracował i poprzehdził przedmową Winkler, Kozicki Stanisław: *Sprawa włościańska w Polsce w drugiej połowie XVIII w.: Zjednoczenie Włoch*; Morzycka Brzezińska: *Rzym, R. M.: Z życia ludów starożytnych, Chaldejczycy, Asyryjczycy i Fenicjanie*, Paciorkowski Gryf: *Opowiadanie historyczne o Księstwie Mazowieckiem*. Życiorysy: Ambroziewiczowa: *Stanisław Staszyc, jego życie i czyny*; Bogusławska: *Henryk Dąbrowski*; Bukowiecka: *Życie ks. Piotra Skargi*; Lenartowska: *Stefan Czarniecki, dzielny wojownik polski*, wyd. II; Morzycka F.: *Jan Zamojski, wielki kanclerz i hetman koronny*; Orsza: *Z życia królowej Jadwigi*, wyd. II; Popławski J. L.: *Kto to był Stanisław Żółkiewski, hetman wielki koronny*; Potocki A.: *O Janie Gutenbergu i o tym, jak się ludzie nauczyli pisać i drukować*, wyd. IV; *O Krzysztofie Kolumbie i odkryciu Ameryki*, wyd. IV; Szelażek: *Artur Grottger na tle powstania styczniowego*, Szpadkowski: *Tadeusz Kościuszko, wódz narodu*; Winkler: *O Hugonie Kottłataju, jego czasach, życiu i dziełach*.

Powieści historyczne: Biard: *Po ciernistej drodze*, pow. histor. z walk amerykańskich, z franc. skrócili M. i R. Brzezińscy, wyd. II; Bogusławska: *Tomasz Ptak z Wielebna; Król chłoptków*, wyd. II; Bukowiecka: *Michałek*, opowiadanie z czasów Jana Kazimierza, wyd. II; *Osiem opowiadań o różnych zuchach; Bohater z pod Majuby*, skrót. z *Pieter Maritz*, wyd. II; Erckman-Chatrion: *Dzielni górale*, z dziejów Alzacji, przeł. z franc. Z. N.; Gębarski: *Król i wójt*, wyd. II, *Zdobycie Konstantynopola*, wyd. II; Grajnert: *Antek Socha, dzielny wojak*, pow. hist. z XVII w., wyd. IV; *Michno Karaś*, opow. hist. z czasów Bolesł. Chrobr., wyd. II; *Dziwne przygody Lorka Ślązaka*, opow. z XIII w.; *O czechu wojaku i o polskiej Hance*, z cz. Grun-

waldu, *O księciu Dymitrze i o walecznym Hryciu*, opow. z XVI w.; *O Marcinku Kaszubie*, pow. z XV w., *Tomek Setnik*, pow. z XVII w.; *Znajdek, jego przygody wojackie*, z XVI w.; Jeż: *Kuźma Jeż* str. F. Morzycka, wyd. II; *Narzeczona Harambaszy*, z dziejów Słowiańszczyzny południowej; *W zaraniu; Piotr i Asan* z XII w., Kraszewski (str. J. F.): *Kazimierz Wielki; Kordecki*; Kowerska: *Wydalona*, obrazek z życia Polaków pod panowaniem pruskim; *Za wiarę*, z życia Unitów, *Jaksowie*, z powieści Kraszewskiego; *Bracia Zmartwychwstańcy*, str. M. B., wyd. III; *Palec Boży czyli Zemsta Bośniaka*, skr. Jeża *Uskoki*, wyd. II; Niemcewicz: *Śpiewy historyczne*; Teresa Jadwiga Pepi: *Pod Cecorą; Doczekali*, opowiadanie z dziejów Serbji; Piast: *Kurpie*, wyd. II; Szujski: *Obrona Świętej Częstochowy*; Witoldyna: *Krwawe swaty*, pow. z XVII w.; Zorojan: *Bohaterskie boje*, opowiad. histor. z czasów króla Jana III, wyd. II; *Dopust Boży*, pow. hist. z XVII w., wyd. II. Opowiadania historyczne: *Z Krzyżackich bojów; Bitwa pod Kircholmem; Pod godłem krzyża*, pow. z XIV w., wyd. II; *W walce z pohańcami*, wyd. IV; *Hold pruski*, pow. hist. z XVI w., wyd. II, Reymont: *Jan Kiliński* (życiorys Mościckiego, wyj. z pam. Kilińskiego, wyj. z pow. Reymonta, Rok 1794).

Wydawnictwo powyższe, najstarsze z popularyzacji systematycznych w b. Kongresówce, zapoczątkowane przez zasłużonego pracownika oświatowego Mieczysława Brzezińskiego, prowadzone w ciężkich warunkach politycznych, zwane dawniej Wydawnictwem im. Staszica, od r. zaś 1911 Wyd. im. M. Brzezińskiego, obejmuje około 300 numerów (z różnych dziedzin), będących obecnie w sprzedaży, z pominięciem już wyczerpanych. Wydawnictwo to zdobyło się na pomysł opracowania własnego katalogu rozumowanego, z objaśnieniami, służącemu do pomocy przy wyborze książek; opracowanie katalogu powierzono Kazimierzowi Królowi; wyszły dotychczas 2 zeszyty. Broszury, objęte przez wydawnictwo, są bardzo nierównej miary pod względem wartości naukowej, literackiej i popularyzatorskiej.

Wolna Biblioteka polska „Odrodzenie“. Warszawa. Jakowicki. Po zniesieniu cenzury: Mochnacki: *Noc 29 listopada 1830 r.*, Ceysingerówna: *Szymon Konarski, Rok 1863 w poezji narodowej*.

Życiorysy, Jakowicki 1916—7 Łagiewski: *A. A. Zamoyski*; Jezierski: *Walerjan Łukasiński*; tenże: *W. Ks. Konstanty i księżna Łowicka*, tenże: *Tadeusz Kościuszko*. Traktowane po dyletancku.

Skarbiec polski, Jakowicki: Hoffmann: *Wielki Tydzień Polaków, Rok 1863 w poezji polskiej, Z pamiętników księdza unickiego*, K. Różyckiego: *Pamiętnik putku jazdy wołyńskiej 1831 r.*; Woyda: *O rewolucji polskiej w r. 1794, Dzień 17 i 18 kwietnia 1794 r. w Warszawie; Dwie rozmowy imp. Pawła I z T. Kościuszką w więzieniu; Konstytucja 3-go maja i Prawo o miastach 18 kwietnia*

1791 r. Wydawnictwo o charakterze przeważnie pamiętnikarskim z dziejów porozbiorowych.

Wydawnictwo im. król. Jadwigi 1917 Lisowska, Warszawa: Nowowiejska: *Porozbiorowe dzieje Polski* (wyż. omów.); *Za ojczyznę*, ułoż. Oksza, zbiór wierszy, opowiadań i opisów do dziejów porozbiorowych (bezplanowy zbiorok).

Biblioteka nauczyciela, Lisowskiej: Oksza: *Powstanie styczniowe*; Bukowiecka: *Z dziejów prześladowań Unji na Podlasiu*, Witkowska: *Z dziejów ludzkości, historia kultury*; Moszczeńska: *Pogadanki moralne*, ułożone w przykładach z dziejów Polski i ogólnych; Kisielewska: *W 55-tą rocznicę powstania styczniowego*, wyd. II 1918, Dzwonkowski: *Repetitorium maturalne* (wyż. omów.); tenże: *Józef Piłsudski, Śpiewnik polski Szopskiego* 1916 (od pieśni Bogarodzica do pieśni legjonów). Opowiadania historyczne na poziomie popularnym, pod względem naukowym przedstawiają niewielką wartość.

Biblioteka dzieł społeczno-ekonomicznych pod red. Daszyńskiej-Golińskiej, Arct. Serja I *Ekonomiści polscy*; Staszic: *Przestrogi dla Polski*; *O statystyce Polski*; Kołłątaj: *Porządek fizyczno-moralny*, jako wstęp, Daszyńska-Golińska: *Kołłątaj, jako pisarz społeczny*.

Biblioteka społeczna, Warszawa 1905—8; Witkowska: *Zarys historii ustroju Polski*, I wyd.; Golińska-Daszyńska: *Miasta i cechy w dawnej Polsce*; Kozłowski: *Zarys historii włościan we Francji*; Sempołowska: *Żydzi w Polsce*; Posner: *Deklaracja praw człowieka*; Szpotański: *Początki socjalizmu polskiego*; Gąsiorowska: *Zarys historii Wielkiej Rewolucji Francuskiej*. Wydawnictwo powyższe służyło głównie potrzebom robotników w okresie najintensywniejszego ich samouctwa w latach rewolucji i porewolucyjnych; wymienione książki z dziedziny historii przedstawiają prace samodzielne, do tych potrzeb zastosowane.

Wyd. Uniwersytetu Ludowego w Warszawie 1915—16; Gąsiorowska: *29-y listopada 1830 r.*, A. G.: *Powstanie Kościuszkowskie*; Dąbrowska: *Powstanie 1863 r.* Wydawnictwa okolicznościowe, związane z organizowanymi przez Uniw. Lud. wystawami pamiątek popowstańczych.

Wyd. Zbliżka i zdaleka, czasopisma dla dzieci i młodzieży w Warszawie 1914 r. Gąsiorowska: *Książę Józef*. Czasopismo powyższe zawiera m. in. liczne wartościowe artykuły historyczne różnych autorów, przeznaczone dla młodzieży.

Nakładem Kasy Przeworności i Pomocy warszawskich pracowników księgarskich, Warszawa. 1916; *Krwawe dni kwietniowe 1794 w Warszawie*, przedruk współczesnych zapisek dziennikarskich (bardzo ładnie wydane).

Pamiętki polskie, Warszawa, 1916: Mazur: *Styczeń 1863*; Jeziński: *Krwawa rewolucja warszawska*.

Włociański Związek Oświaty, Warszawa. Przeważają broszury treści politycznej aktualnej; z historycznych: *Najkrótszy zarys dziejów Polski dla ludu*, rzecz bezwartościowa, nawskroś tendencyjna.

Wydawnictwo Spółki Oświaty Narodowej, 1919. R.: *Trzej nasi naczelnicy* (Kościuszko, Traugutt, Piłsudski).

Wyd. Czytaj! Biblioteka Nowości, Towarzystwo szerzenia oświaty drukowanym słowem. Warszawa: Radwan: *5 listopada 1916 r.*; Peszke: *Dzień chwały polskiej* (Grochów); *Generał R. Traugutt, ostatni Naczelnik Narodu*; *Szturm Warszawy 1831 r.*; Radliński: *Krwawym szlakiem sybirskim, W sprawach prawosławia*; Orłowski: *Jeszcze Polska nie zginęła, Powstanie listopadowe*; Wojnarowska: *Tryumf zgody, Konstytucja 3 maja*, szkic dramatyczny; Maliszewski: *Nad Styrem*; Jeziński: *Rycerz bez skazy* (ks. Poniatowski); Łopuszańska: *Polscy męczennicy; Polscy mężowie stanu w okresie porobiorowym*; Kraushar: *Kolumna Zygmunta*; Zielonka: *Wspomnienia z powstania 1863 r. i z życia na wygnaniu w Syberji* (Pamiętnik).

Czytaj! Dla wsi: Ludek z Woli Piaskowej; Jak chłop doszedł do własnego zagonu? Wydawnictwa „Czytaj“ bezplanowe, zawierają broszury bezwartościowe, z wyjątkiem prac Peszkego.

Nasz kraj pod red. Janowskiego, wyd. Pol. Tow. Krajoznawczego w Warszawie: Nowicki: *Lwów, dzieje bohaterskiego grodu*, Arct, 1919.

Wydawnictwo Towarzystwa Krajoznawczego w Warszawie. Serja I. *Historja Warszawy*; Janowski: *Położenie geograficzne Warszawy*; Jakimowicz: *Warszawa i jej okolice w czasach przedhistorycznych*; Baruch: *Warszawa za XX. Mazowieckich i Jagiellonów*; Trojanowski: *Zabytki artystyczne Warszawy*; Konarski: *Warszawa w czasach saskich*; Baranowski: *Warszawa za Stanisława Augusta*. Serja II. *Dobrze zasłużeni*; Tymieniecki: *Pierwsi gospodarze Warszawy*; Gąsiorowska: *Ministrowie Królestwa Polskiego jako gospodarze Warszawy*; Kosiński: *Król i kaznodzieja* (Zygmunt III i Skarga). Na powyższe broszury złożyły się dwie serje po 12 odczytów, zorganizowanych przez Tow. Krajoznawcze, wygłoszonych przez zawodowych historyków w Warszawie dla szerokich warstw publiczności.

Wydawnictwa Towarzystwa Miłośników Historji w Warszawie: Chlebowski: *Warszawa za książąt Mazowieckich*; Handelsman: *Warszawa w r. 1806—9*; Kraushar: *Albertrandiego widoki Warszawy*; *Typy i oryginały warszawskie, Salony literackie w Warszawie*; Baranowski: *Biblioteka Załuskich w Warszawie; Z dziejów rodów*

patrycjuszowskich; Pomnik na Zielonym placu; Smoleński: Jan Dekert, prezydent starej Warszawy; Komisja Boni Ordini warszawska; Giedroyc: Warunki higieniczne Warszawy; Porządek ogniowy w Warszawie; Ehrenkreutz: Z dziejów organizacji miejskiej starej Warszawy, Zaleski: Konfraternia kupiecka miasta starej Warszawy; Baruch: Baryczkowie; Konarski: Pałac Brühlowski w Warszawie; Borowy: Łazienki a Noc listopadowa Wyspiańskiego. Wprawdzie wydawnictwo powyższe nie jest w założeniu swem popularyzacją w zwykłym słowa tego znaczeniu, jednak prace, nieobciążone balastem dowodowym, dostępne są dla szerokich warstw czytelników, m. in. dla młodzieży szkolnej.

Wydawnictwo groszowe im. Tad. Kościuszki, Kraków, 1909—18: Limanowski: *Żywot St. Staszica*; Steczkowska: *Ks. Mackiewicz*, Mazur: *Gawędy i opowiadania z dziejów Polski* (wierszem); Sewer: *Maciek w powstaniu 1863 r.*; Wojnar: *O powstaniu 1863/4 r.; Męczennicy za wolność i lud; Powstanie listopadowe*, wyd. II; *Jen. H. Dąbrowski; Moskwa wobec Unji i Polski*, wyd. II; Wróblewski: *Powstanie listopadowe*, Koszczyc: *Z. Sierakowski*.

Wyd. im. T. Kościuszki, Kraków-Warszawa, Księgarnia Wojnara, 1918: *Za świętą wiarę i unię*, cztery obrazki z pod Moskala przez Żeromskiego, Sewera, Żmudzkiego, wyd. IV; Reymont: *Z ziemi lez i krwi...*, opowiadanie z ziemi chełmskiej, wyd. II; Wojnar: *Zmartwychwstanie Polski*, jej przeszłość i warunki rozwoju w przyszłości na tle wojny światowej; *O naczelniku Kościuszcze*, wyd. IV; *Dzieje Polski porozbiorowej*, wyd. V; *Żywot, dzieła i prorocтва ks. Piotra Skargi*, wyd. większe i wyd. mniejsze; *Pieśni narodowe*, wyd. 31-sze; Pięniątek: *Polska i Krzyżacy*. Broszury powyższe o poziomie bardzo popularnym, przeważnie małą przedstawiają wartość pod względem naukowym, zwłaszcza należy to stwierdzić w stosunku do najliczniejszych tu prac samego wydawcy Wojnara.

Książnica ludowa im. W. B. Głowackiego, Kraków, 1909. Śmiałowski: *T. Kościuszko*.

Wyd. Koła VI T. S. L. im. J. Słowackiego w Krakowie; Odczyty popularne, Serja I: Goyski: *Znaczenie dziejowe bitwy pod Grunwaldem*, 1908.

Wyd. Książka, Życie, Kraków: Jaeckl: Historia Międzynarodowego Stowarzyszenia Robotniczego, Jędrzejewski: Ruch czartystów w Anglii; Kohn: Historia ruchu rewolucyjnego w Rosji; Libański: Jak żyły i rządziły się ludy starożytne; Marx: 18 brumaira, L. Bonaparte; Bloss: Rewolucja francuska, 2 t. 1905; Piłsudski: Walka rewolucyjna pod caratem; Zawierucha: Wiosna ludów, (1848).

Latarnia, Kraków: Limanowski: *Demokracja w Polsce* (od sejmiku 4-letniego do 1863 r.); Kąkol: *Niech żyje Komuna!*

Ilustrowane epizody historyczne pod red. Kukieła, wyd. Rzepecki w Poznaniu 1914—9 Cykl *Boje polskie*, ilustrowane epizody, obrazy, portrety historyczne z dziejów naszych wojen narodowych: Piłsudski: *22 stycznia 1863*; Sokolnicki: *Skrzynecki*; Pawłowski: *Dwernicki*, (wyprawa wołyńska); Długosz: *Czachowski*; Ochwicz: *Rok 1809*; Poważne popularne prace fachowych historyków lub strategików.

Biblioteka legjonisty, wyd. Komisji Wojskowej pod red. Tokarza, Arct. 1918—9: Franz v. Erlach: *Partyzantka w Polsce w r. 1863*, raport Erlacha, pułkownika szwajcarskiego, ogłoszony w r. 1866 po niemiecku, zawiera obserwacje zebrane na terenie walki powstańczej od marca do sierpnia r. 1863; Górski: *Bitwa pod Racławicami*; Hoppenstadt: *Jak studjować historję wojen?*

Wydawnictwo Ludowe, Lwów, 1908—14: *Niewola i ciekawe przygody jen. polskiego Józefa Kopcia*, według Pamiętników; *Za świętą wiarę*; Nitman: *T. Kościuszko; Grześ w legionach polskich*; Tatomir: *O Janie III Sobieskim*; Ottonówna: *Wyjątki z podlaskiego „Hospody pomytuj“*; Sokalski: *Wspomnienie o Stefanie Czarneckim*.

Powszechne Wykłady Wszechnicy i Politechniki lwowskiej, nakł. Książnicy polskiej T. Naucz. Szkół Wyż. Pannenkowa: *Kościuszko*, Lwów, 1917.

Wyd. Macierzy Polskiej, Lwów, 1909—19. (Macierz Polska — fundacja utworzona przez J. I. Kraszewskiego w r. 1882 celem „szerzenia oświaty ludowej w tych warstwach społeczeństwa, w których jej potrzeba okaże się najpilniejszą“). Broszury historyczne: Jaworski: *Władysław Jagiełło, jako opiekun miasteczka* (książeczka og. № 93, ciekawa próba monografii naukowo-popularnej); *Obrona Częstochowy*; Papée: *Św. Kazimierz, królewicz polski*, wyd. II; *O hetmanie Żółkiewskim*, wyd. III (№ 41), Gebert: *Księstwo Warszawskie*, (№ 37), Stella Sawicki: *Rok 1863* (№ 28); Reiter: *Stanisław Staszic* (№ 36); Maria Sandoz: *Sw. Jan z Dukli* (№ 38), Czermak: *O Stefanie Czarneckim, sławnym wodzu polskim*, wyd. III (№ 50), Skałkowski: *Bitwa pod Raszynem* (№ 46); *Rok 1812* (№ 74); Nitman: *Jan Kiliński* (№ 20); Niemcewicz: *Śpiewy historyczne* (№ 65); Strokowa: *Za naszą i waszą wolność 1863 r.* (№ 92); Bełza: *Z odległej przeszłości* (№ 63); *Królowa Korony Polskiej*, Niedźwiecki: *Z walk tatarskich* (№ 59), Mossoczowa: *Krwawe dzieje 1863 r.* (№ 78); Domańska: *W Kazimirskiej puszczy* (1004—5); Studnicka: *Obrazki polskie* (№ 77, próba podręcznika w obrazach); Pawłowski: *Józef ks. Poniatowski*; Ciembroniewicz: *Z żołnierki na Kaukazie*, na pod-

stawie Pamiętników H. Kalinowskiego (№ 88): Rzepecka: *Kim był Marcinkowski*; Gawlik: *O Długoszu*; Marczewski: *T. Kościuszko*. Wydawnictwo powyższe pod staranną i umiejętną redakcją obejmuje przeważnie broszury wartościowe pod względem naukowym i popularyzatorskim, pióra zawodowych historyków, aczkolwiek i tu nie brak napót beletrystycznych gawędziarskich opowiadań bez wartości dla wykształcenia historycznego.

Wyd. Macierzy Polskiej z dochodów Fundacji Kościuszki: Cholewicki: *Tad. Kościuszko*, 1911; *Polska*, obrazy i opisy 2 tomy (zbiorowo dobrze opracowane stosunki pod względem geograficznym, historycznym, gospodarczym, kulturalnym; Czermak: *Grunwald*; K. Wojciechowski: *Skarga*; Kipa: *Kołataj*; Rolle: *Tadeusz Czacki i Krzemieniec*. Wydawnictwo obejmuje szereg poważnie fachowo opracowanych monografii popularnych, przeważnie niepozbawionych wartości ściśle naukowej.

Co to jest Polska? Wydawnictwo zeszytowe pod red. Mościckiego, nakł. Biblioteki Dzieł Wyborowych i księgarni św. Wojciecha, Warszawa-Poznań, 1919. Broszury treści historycznej. Maliszewski: *Gränice Polski*; Helena Romer: *Wilno*; Mościcki: *Rządy Fryderyka II na ziemiach polskich*, (1772—86); Kipa: *Lwów*; Dobaczewska: *Rycerki polskie*; Pawłowski: *Wojsko polskie* (interesująca i wartościowa praca), Jaworski: *Mazury i Warmja* (okolicznościowa).

Wyd. Księgarni św. Wojciecha w Poznaniu: Dembowska: *T. Kościuszko* (dla młodzieży); Tuchołkowa: *Dziewica Orleańska*; Lisiecka: *Z przeszłości Poznania*; Rola: *H. Dąbrowski*.

Wyd. Departamentu Wojskowego N. K. N., Piotrków, 1915: Lenartowicz: *Bitwa Raclawicka*; *Powstanie styczniowe 1863-4*; *Królestwo Polskie Kongresowe, powstanie listopadowe* (1815—31); *Znaczenie konstytucji 3-go maja*. Broszury o charakterze okolicznościowym, jednak poważnie i popularnie opracowane.

Biblioteka Wydziału Narodowego Lubelskiego, 1916: J. M.: *Rok 1863*; Jan Młot: *O konstytucji 3-go maja*. Broszury dobrze popularyzujące historię danych momentów dziejowych.

Biblioteka Dzieł Popularnych Lubelskiego Tow. Wyd. Marcińczyk: *O konstytucji 3-go maja*.

Encyklopedia Ludowa. Program wydawnictwa oprac. przez Herynga. Kraków, 1908. W rozdziale XIII p. t. *Wiedza informacyjna*, zapowiedziane zostały: Z historii politycznej broszury w następujących kwestiach: Jak Polska się rozwijała, jak upadała i jakie jest dzisiejsze jej położenie? Jak powstały, jak rozwijały się i jak dziś się rządzą państwa w Zachodniej, Północnej i Południowej Europie? Jak powstały, jak się rozwijały i jak dziś się rządzą Chiny, Japonja i inne państwa azjatyckie? Jak

powstały, jak się rozwijały i jak dziś się rządzą Stany Zjednoczone Północnej Ameryki? Jak powstały, jak się rozwijały i jak dziś się rządzą państwa Ameryki Środkowej i Południowej? Jak powstały, jak się rozwijały i jak dziś się rządzą państwa ludowe w Australji? Jak powstały kolonie europejskie i jak się rządzą? Rządy Europejczyków w Afryce. Ze stosunków włościańskich: Jak powstał stan włościański w różnych krajach? Życiorysy najwybitniejszych działaczy politycznych i społecznych oraz znakomitych uczonych, pisarzy i artystów. Projekt oryginalny ujęcia historii Polski i powszechnej w najważniejszych zagadnieniach, nie został jednak z powodu warunków politycznych danego momentu wykonany; wyszła tu jedynie wyżej omówiona praca Orszy: *Rozwój społeczny Polski*, wyd. I.

Wydawnictwa Zygmunta Pomarańskiego w Zamościu. **Swoi i obcy:** Apolinary Konopiński: *Poezje Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego*; Handelsman: *Założenie Uniwersytetu w Warszawie*, w 110-tą rocznicę jego inauguracji, odczyt wygłoszony 14 maja 1918 r. w pałacu Kazimierzowskim. *Kronika powiatu Zamoyskiego*, tygodnik, później dekada, od kwietnia 1918 r., uwzględnia przeważnie sprawy miejscowe, „dotyka zagadnień historycznych, związanych z powiatem“. *Biblioteczka Kroniki powiatu Zamoyskiego*, to przeważnie przedruki z powyższego czasopisma, odczyty wygłoszone w Zamościu; Sobieski: *Żalobny Hetman*; Chlebowski: *Zamość*; Kochanowski: *Drukarze Zamoyscy*; Smoleński: *Przyczyny upadku kodeksu Zamoyskiego*; Pieszko: *Na progu do dziejów Zamościa i okolicy*; Handelsman: *Zbioru spraw sądowych Jędrzeja Zamoyskiego zasady społeczne*; Misja Stanisława Zamoyskiego do Paryża w 1810 r.; Sochaniewicz: *Metryki Kolegiaty Zamoyskiej*; tenże: *Zamość jako twierdza kresowa*; *Najdawniejsza organizacja samorządu w Zamościu*; tenże: *Karnawał w Zamościu 1588 r.*; tenże: *Święty Tomasz Apostoł, patron Zamościa*; Sierosławski: *Szkolnictwo ludowe powiatu hrubieszowskiego*; Rostkowski: *Monety bite w czasie oblężenia Zamościa 1813 r.*; Przyrowski: *Szkolnictwo w Szczepieszynie*; Kipa: *Pod Lwowem w r. 1809*; Wydawnictwo podjęło bardzo szczęśliwy pomysł opracowań fragmentarycznych, dotyczących spraw i rzeczy miejscowych; celem więc głównym nie jest tu właściwie popularyzacja, broszury jednak, aczkolwiek niejednolite i pod względem wartości naukowej i stopnia popularności, przeważnie są dostępne dla szerszych warstw czytelników. **Biblioteczka Czytajmy**, zawiera broszury przeważnie dla ludu; St. Roszko: *Unja Polski z Litwą*, w 350-tą rocznicę Unji lubelskiej; *Jak to król Bolesław Chrobry z rusinami wojował i jak zdobył Kijów*; tenże: *Generał Romuald Traugutt*; J. Nałęcz: *Ziemia Chetmska i Podlasie*, *Wielkanoc w Polsce*; St. Polak: *Trzeci Maja*; tenże:

Ks. St. Staszic i Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze; J. N. L. K.: Generał Henryk Dąbrowski; Kłossowski: Zamość twierdza.

Biblioteczka Polska. Wyd. Kom. Obch. 100-ej rocznicy zgonu Kościuszki pod protektor. biskupa kujawsko-kaliskiego, Włocławek, 1917; Rydzewski: *T. Kościuszko*, w 100 rocznicę śmierci Naczelnika; Arcyb. Karkowski i bisk. Zdzitowiecki *o Kościuszcze, Życie i czyny Kościuszki.*

Biblioteka Komitetu Obrony Kresów: Jezierski: *Dokumenty serca, Akty unji polsko-litewskiej*, 1919; tenże: *Jak lud litewski walczył o wolność polską.*

W czasie wojny w większych miastach rosyjskich Petersburgu, Moskwie, Odesie, Kijowie, gdzie liczniej skupiali się wychodźcy polscy, wydawano broszury m. in. treści historycznej; dla szerszych warstw czytelników przeznaczone, zazwyczaj okolicznościowo związane z rocznicami wybitniejszych momentów dziejowych, przedruki lub nowe opracowania, nakładem różnych komitetów obchodowych lub związków wojskowych polskich. Spis ogólny pomieszczony został w Przeglądzie Księgarskim w letnich miesiącach r. 1919. M. in.: Bandurski: *Kim był Kościuszko*; tenże: *Książę Poniatowski*, tenże: *Legjony Dąbrowskiego*, wyd. Bibl. lud. pol., Kijów, 1917; Bełza: *Dawni królowie ziemi polskiej*, Kijów; Chociszewski: *Książka o Kościuszcze dla polskich dzieci*, Petersburg, 1917; Dalecka: *Legjony polskie Dąbrowskiego we Włoszech i Hiszpanji*, Mińsk, Tow. Pol. Wiedzy Wojskowej, 1918; Denter i Lutosławski: *T. Kościuszko*, Moskwa, 1917; Dobrowolski: *Dzieje narodu Polskiego*, Charbin, 1917 tenże: *Historyczna mapa Polski*; Dubiecki: *Obrazy i studia historyczne*; Gebertowie: *Opowiadania z dziejów ojczystych*, Charków 1917; Grzymałowski: *T. Kościuszko*, „Złote iskierki“, Kijów, 1917; Przewóska-Czarnocka: *Opowiadania o Polsce*, Moskwa; Rojan: *T. Kościuszko*, Kijów; Ruciński: *Konstytucja 3-go maja; T. Kościuszko; Oświata w Polsce od najdawniejszych czasów aż do naszych dni; Rewolucja polska 1830—31*; Rydel: *Królowa Jadwiga*, Odesa; Starczewski: *Możnowładztwo polskie na tle dziejów, czasy Saskie*, Kijów; Studnicka: *Dzieje Polski; Porozbiorowe dzieje Polski*, Kijów; Teresa-Jadwiga: *Obrazki z życia znakomitych Polaków i Polek; Opowiadania historyczne*; Ulman: *T. Kościuszko; Z czasów walki i pokoju*, historia Polski niepodległej, Kijów; Ułaszyn: *O Józefie ks. Poniatowskim*, Kijów; Zakrzewski: *Historja Powszechna, starożytna, średniowieczna, nowożytna*, Kijów; Żukowski: *Ksawery ks. Lubecki*, Petersburg.

Poza wydawnictwami ciągłymi. **Historja Powszechna:** M. R. Egipcjanie, Warszawa, 1897; taż: *Z życia ludów starożytnych*, Warsza-

wa, 1900; Guirand: *Opowiadania historyczne: Grecja, Rzym*, 1894—1896; Doleżan: *Krótki rys dziejów powszechnych*, Tarnów, 1901; Galle: *Wiek XIX*, Warszawa, 1901; Morzycka: *Cudowna historia Joanny d'Arc*, 1902; *Jak chłopcy sycylijscy walczyli o wolność*; Czerwińska: *Od niewoli do wolności*, historia zjednoczenia Włoch, Warszawa, 1917; Checi: *Garibaldi*, Warszawa, 1908; Stecka: *Odzyskanie niepodległości w XIX w.: Grecja, Belgia, Włochy, Serbja, Bułgarja*, Kraków, 1917; Nitowski: *Odrodzenie Czech*; Dąbrowski: *Powstanie niepodległej Belgji*, Scherr: *Rok 1848*, dramat dziejowy, 3 t., tłum. Wernic, Warszawa, 1913; Bax: *Historja Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Warszawa, 1906; tenże: *Historja Komuny Paryskiej*, Warszawa, 1906; Ernest: *O Komunie Paryskiej, Komuna Paryska 1871 r.*, Lwów, 1905; Lissagaray: *Historja Komuny Paryskiej*, przeł. Strzelecki, Warszawa, 1906; Dubnow: *Krótką historja Żydów*, 1918; Mana: *Rewolucja i kontrewolucja w Niemczech*; tenże: *Walki klasowe we Francji 1848—50*, Warszawa, 1907; tenże: *Walka domowa we Francji (1871)*, Klonowicz: *Karol Marx*, Warszawa, 1918; Koneczny: *Dzieje Rosji*. t. I, do r. 1449, wyd. 1917; Limanowski: *Dzieje Litwy*. Tow. Wyd., Warszawa, 1917.

Historja Polski a Dawniejsze wydawnictwa: Handelsman: *Konstytucja 3 maja*, Warszawa, 1905; tenże: *Trzy konstytucje (1791, 1807, 1815)* wydał, wyd. II, Warszawa, 1915; tenże: *Żywot chłopca polskiego na początku XIX w.*, ze wstępem, wyd. II, ewolucja włościańska w Królestwie Polskim w I ćwierćwieczu w. XIX, K. Deczyński i jego pamiętniki „*Opis życia wieśniaka polskiego*“; Kukiel: *Dzieje wojska polskiego w dobie Napoleońskiej*, wyd. III, Wende, 1918, t. I (I wydanie: *Dzieje oręża polskiego*, praca naukowa ale bez balastu źródłowego, zawiera historję nie tylko wojskową ale i polityczną danej epoki, dostępna dla starszej młodzieży); Balcer: *Reformy społeczno-polityczne konstytucji majowej*, Lwów, 1905; Askenazy: *Sto lat zarządu w Królestwie Polskim 1807—1900*, Lwów, 1903, wyd. II; tenże: *Rosja i Polska*; Bartoszewicz: *Dzieje insurekcji Kościuszkowskiej*; Grabiec: *Powstanie styczniowe*, Tow. Wyd. w Warszawie, II wyd. 1913; Śliwiński: *Powstanie Kościuszkowskie*; tenże: *Powstanie listopadowe*; tenże: *Powstanie styczniowe*; tenże: *Maurycy Mochacki*, tenże: *Joachim Lelewel*, l. 1900—19; prace Śliwińskiego pisane z dużym talentem literackim są jaknajbardziej godne polecenia dla starszej młodzieży i dla szerszego ogółu czytelników; Witkowska: *Komisja Edukacji Narodowej*; Leszko: *Łukasiński i jego czyny*, Kraków, 1912; Zahorski: *Szymon Konarski*; Stecka: *Edward Dembowski*; Grabowski: *Staszic jako pisarz społeczny*; Zawierucha: *Powstanie Kościuszkowskie*, „*Życie*“, Kraków, 1911; B. A. J. i Dębski: *Bohaterowie „Prole-*

tarjatu" i życiorysy Warzyńskiego i Kunickiego, „Życie“, Kraków; Woltersdorf: *Jenerał Prądzyński a powstanie 1830—31 w świetle źródeł historycznych; Album pamiątek r. 1863* z tekstem Jaworowskiego, z licznymi ilustracjami, portretami i reprodukcjami pamiątek, Lwów, 1913; Magiera: *Słowianie, narody i ich piśmiennictwo*, Kraków, 1902; Wojnar: *Żywot, dzieła i prorocstwa Skargi*; tenże: *Za wolność i ojczyznę*; 1907; Thugutt: *Polska i Polacy, ilość i rozsiadlenie ludności polskiej*, wyd. II, Warszawa, 1915; Limanowski: *Historja ruchu rewolucyjnego w Polsce 1846 r.*, nakł. „Książki“, tenże: *Historja demokracji polskiej w epoce powstaniowej*, Zürich; Zjednoczenia Młodzieży Polskiej, 1901; tenże: *Stuletnia walka narodu polskiego*; tenże: *Rok 1863—4*; tenże: *Stanisław Worcell*; Szpotaniński: *Konarszczyzna*, Kraków; Kozłowski: *Autonomja Królestwa Polskiego 1815—30*, Warszawa, 1907; Łuniński: *Berek Joselowicz i jego syn*; Zubrzycki: *Sierżant Jaszczott*, op. z cz. Napoleona, Czerniowce, 1907; Popławska: *Krótki rys dziejów ojczystych*; Wyslouchowa: *Za wolność i lud*.

Okolicznościowe z okresu wolności politycznej: Kutrzeba: *Konstytucja 3-go maja 1791 r.*, wyd. II, Gebethn. i Wolff; Ceysingerówna: *O Sejmie Wielkim i konstytucji 3-go maja*, Warszawa, wyd. Kom. Obchod., 1916 (bardzo popularna); Śliwiński: *Konstytucja 3-go maja*, Warszawa, I wyd. Kom. Obchod., 1916 (wyższy poziom popularności), II wyd., 1910, Arct; Sosna: *Konstytucja 3-go maja*, nakł. Ojczyzny, Kraków; *Na rocznicę 3-go maja*, zbiorek (różnych autorów), Księg. Ludowa, 1918; Grabowski: *Konstytucja 3-go maja w świetle badań i nastrojów współczesnej chwili*, odczyt, Kraków, 1917; Askénazy: *T. Kościuszko 1746—1817*, odczyt wygłoszony na obchodzie w Londynie w 100 rocznicę zgonu, 1917 r.; Smoleński: *Znaczenie T. Kościuszki w dziejach polskich*, z powodu 100-u letniej rocznicy śmierci Najwyższego Naczelnika siły zbrojnej narodowej, Warszawa, 1917, wyd. Kom. Kościuszk. w 100 rocznicę śmierci; Dzwonkowski: *T. Kościuszko*, wyd. Kom. Kośc. 1917, (przedstawia wartość naukową); *Czcijmy pamięć Kościuszki*, w setną rocznicę zgonu 1917; Łapiński: *W stuletnią rocznicę śmierci T. Kościuszki, obrońcy ludu polskiego*, Łódź, 1917; Omańkowska: *T. Kościuszko*, w setną rocznicę zgonu, Poznań, 1917; *Kościuszko i lud*, pieśni i poezje, 1917; Szpadkowski: *T. Kościuszko, wódz narodu*, odczyt, Warszawa, 1917; Weychert Szymanowska: *Powstanie Kościuszkowskie*, nakł. Sekcji Kultur. Ligi Kobiet, Kraków, 1917; Tetmajer Włodz.: *O Naczelniku Kościuszcze i o polskim chłopie*; Trąmpczyński: *T. Kościuszko*, podł. Korzona, Warszawa, 1917; Pawłowski: *O dawnej Polsce i Naczelniku T. Kościuszcze*; Witkowska: *T. Kościuszko*, dla młodzieży w 100 rocznicę,

zgonu T. K., Kraków, 1918; Bartoszewicz: *Kościuszko i Raclawice*, Kraków, 1917; Bełza: *Nad grobem Kościuszki*, 1917; Koneczny: *T. Kościuszko*, Życie, Czyny, Duch, Poznań, 1917; Marczewski: *T. Kościuszko w setną rocznicę*, ostatnie lata życia, zgon i pogrzeb, Lwów, 1917; Parvi Błotnicka: *Żywot T. Kościuszki*, na 100 rocznicę zgonu 1817—1917, Kraków; *Stulecie Kościuszki 1817—1917*, wyd. pamiątkowe pod red. Kończyca, w 100 rocznicę zgonu; T. K. 15 paźdz. 1917; *Po stu latach*, 15 paźdz. 1917 r., wyd. pamiątkowe dla uczczenia bohatera narodu T. Kościuszki, pod red. Orwicza i Walewskiej (opracowane zbiorowo); Szacki: *Kościuszko a Żydzi*, wyd. Głosu Żydów-Polaków, 1917; Korzon: *Przedśmiertne męczarnie Kościuszki i żal pozgonny narodu*, wyd. Kom. Kośc. 1917; *Tadeusz Kościuszko*, Jego odezwy i raporta uzupełnione celniejszemi aktami odnoszącemi się do powstania narodowego 1794 r., wstęp i objaśnienia L. Nabelaka, w 100 rocznicę zgonu Naczelnika, Centr. Biuro Wyd. N. K. N., Kraków, 1918 z wyd. paryskiego; Mościcki: *Za co powinniśmy kochać Kościuszkę?* Geb. i Wolff, 1917; *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa, Borkowski; *Noc listopadowa*, jednodniówka, Lublin, 1915 (opracowana zbiorowo); Jezierski: *Bartosz Głowacki*; tenże: *Bohater Woli* (Józef Sowiński), tenże: *Naczelnik*, pamiątka setnej rocznicy śmierci T. Kościuszki; tenże: *Ostatni dyktator*; *Za świętą wiarę*, Unici podlascy, Bibl. Ludowa; Marja Janina: *O Szymonie Konarskim*, 1917; też: *Noc listopadowa 1830 r.*, dzieciom polskim w 85 rocznicę; Szelażek: *Powstanie styczniowe*; Gacki: *Emilja Plater, bohaterka powstania listopadowego*, Bibl. Nowości, 1917; Mościcki: *Znaczenie dziejowe Królestwa Polskiego (1815 — 30)*, odczyt, 1917; *Filomaci*, jednodniówka młodzieży polskiej w 100 rocznicę powstania Tow. Filomatów, 1917; Beaudouin de Courtenay: *Pod Ostrołęką*, epizod z 1831 r., Jakowicki. Odczyty Czerwińskiej, Księgarnia Ludowa, 1917: *O Sejmie Wielkim i Konstytucji 3-go maja*; *O Naczelniku Kościuszcze*; *Piętnaście lat w Rosji*; *Noc 29 listopada 1830 r. w Warszawie*; Ks. Czeczott: *Co to jest ojczyzna*, dla ludu wiejskiego, 1917; Konarski: *O żołnierzu polskim*, charakterystyka militarizmu polskiego od początku dziejów po wiek XIX włącznie; Kosiakiewicz: *Historja Polski porozbiorowa na tle ruchu światowego*, Fakty, daty i sądy, 1918; Kosmowska: *N. Żmichowska i entuzjastki*, Polska w życiorysach i charakterystykach 1917; Nowak ks.: *Kongres wiedeński, Powstanie listopadowe*, Gniezno, 1917; Ks. J. W.: *W rocznicę listopadową*, Lublin, 1915; M. T.: *Sprawa Chełmska*, Geb. i Wolff; też (Tańska): *Historja Unji czyli połączenia Kościoła rzymsko-katolickiego ze wschodnim obrządkiem na ziemiach polskich*, opowiedziane wraz z dziejami prześladowań unitów w Polsce, Geb. i Wolff, 1917; Pawłowski: *Nasze wysiłki zbrojne doby*

porozbiorowej (zarys organizacji), Warszawa, Jakowicki, 1918 (przedstawia wartość naukową); Nowicki: *Wolni z wolnymi, równi z równymi*, w 350 l. rocznicę Unji Lubelskiej, Arct, 1919; tenże: *Jak powstała unja Polski z Litwą*, w 350 l. rocznicę Unji Lubelskiej, Arct, 1919; Kosmowska: *Sprawa Polski przed trybunałem ludów*, Stanisław Worcell; tenże: *Polska pieśń wolności w epoce porozbiorowej*, Księgarnia Ludowa, 1917; Marciniowska: *Rok 1863*, Książ. Ludow. 1917; Iks. Cagnafer: *Ciernistym szlakiem, Rok 1831. Rok 1863 Kościuszko*, 1916; Czeska: *Dwaj Rymaszowie*, pow. hist. z XVII w., Poznań, 1917; Gąsiorowski: *Ostatnia obrona Częstochowy*, opow. hist. z r. 1806, Paryż. „Polonja“, 1919; Małiszewski: *Wydawnictwa z lat ostatnich o powstaniu styczniowym* (1910—18), Warszawa, Jakowicki, 1919; Smoleński: *J. H. Dąbrowski*, z pow. 100 rocznicy śmierci twórcy legjonów polskich we Włoszech, Geb. i Wolff, 1918; tenże: *Naród polski w walce o byt*, zarys historyczny, Arct, 1919; Koneczny: *Czeskie a polskie prawa historyczne do Śląska Cieszyńskiego*, 1919; Kisielewska: *W 55 rocznicę powstania styczniowego 1863 r.*, wyd. Lisowskiej, 1918, wyd. II; Brodowski: *Reforma włościańska 1864 r. Warszawa*, Jakowicki, wyd. II, 1919; Wakar: *Stanowisko dziejowe Polaków*; tenże: *Sto lat walki o oświatę polską*, Jakowicki, 1916 (zawiera cenny materiał).

Aktualnym potrzebom szerokich warstw czytelników odpowiada praca Chlebowskiego: *Rozwój kultury polskiej* w treściwym zarysie przedstawiony (965—1914). Geb. i Wolff, 1917; praca wymaga pewnej znajomości historii i literatury, ujęta jest w formę trochę suchego konspektu, który podaje najistotniejsze fakty z rozwoju umysłowości i piśmiennictwa ze zwróceniem głównej uwagi na czasy porozbiorowe. Podobne przeznaczenie ma książka wyd. pod redakcją Kutrzeby, Kraków, 1918: *Przyczyny upadku Polski*; odczyty, które z inicjatywy krakowskiego Koła Towarzystwa Historycznego wygłosili profesorowie krakowscy i lwowscy w auli Uniwersytetu Jagiellońskiego w kwietniu 1917: Papée: *Zapatrywania dotychczasowe*, Romer: *Warunki geograficzne*, Halecki: *Ekspansja i tolerancja*, Bujak: *Sily gospodarcze*, Kutrzeba: *Sily społeczne*, Kallenbach: *Sily moralne i umysłowe*, Konopczyński: *Polityka zagraniczna*, Pierwszy rozbiór, Tokarz: *Dwa ostatnie rozbiory*, Chrzanowski: *Zakończenie*. Prace powyższe, przeznaczone dla współczesnego pokolenia, są wyrazem optymistycznego kierunku najnowszej historjografii polskiej, rehabilitującej ustrój państwa polskiego z doby przed-rozbiorowej. Podobne tendencje mają następujące prace: Balzer: *Z zagadnień ustrojowych Polski, Studja nad historją prawa polskiego*, t. VI, zesz. 2, Lwów 1915 („tendencja apologiczna“), skrajny optymizm historyczny w stosunku do ustroju Rzpltej szlacheckiej; Kutrzeba: *Charakterystyka państwowości polskiej*. Wykłady powszechne Uniw. Jagiellońskiego, cyk

o *Państwie* Geb. i Wolff 1916 (dokładne i popularne zestawienie państwowości polskiej z zachodnio-europejską i ocena reform XVIII st. z tego stanowiska), Kochanowski: *Dwie rocznice* Rocznik Tow. Nauk. w Warszawie 1916 („ze stanowiska kultury wolności wewnętrznej człowieka“); Chłostoniewski: *Duch dziejów Polski* wyd. II 1919 (raczej pamflet historyczno-publicystyczny niż synteza naukowa); Górski: *Ku czemu Polska szła* Arct 1919 wyd. II t. I (rewizja poglądów na przeszłość, rys historyczny duchowości polskiej, polityki szlacheckiej, „szlacheckości“).

Z powyższego przeglądu widocznym jest przede wszystkim fakt, że do niedawna w literaturze popularnej historycznej panował się wszechwładnie dyletantyzm i ignorancja. Podczas gdy książki przyrodnicze popularne opracowywali i opracowują wyłącznie fachowo wykształceni przyrodnicy, historycy fachowi popularyzacją zgoła się nie interesowali, pozostawiając ten ważny dział wykształcenia społecznego prawie wyłącznie w najlepszym razie miłośnikom historii, naukowo zupełnie do tej pracy nie przygotowanym, którzy zadawalniali się zgoła bezkrytycznym rozwałkowaniem podręczników lub mniej lub więcej nieudatnym streszczaniem poszczególnych monografii. Z bezwzględną krytyką, podobnie jak do strony naukowej odnieść się należy do strony metodycznej. Równoznaczną z pracą popularyzatorską stała się mała rozmiarami broszura, równoznacznym z popularnym wykładem rozwlekłe gadulstwo; popularyzatorstwo przerodziło się w szkodliwą wulgaryzację wiedzy historycznej.

W ostatnich latach sytuacja się cokolwiek poprawiła. Popyt ze strony czytelników, żądnych przystępnej literatury historycznej, wywołał pewną podaż ze strony autorów-fachowców, którzy wnoszą do pracy popularyzatorskiej pewną znajomość przedmiotu, rzadziej, jak dotychczas, talent, tu niezbędny. Poza indywidualnymi próbami poważniejszymi brak jeszcze myśli wytycznej, planu pracy; pomimo różnych typów wydawnictw ciągłych, niemają one charakteru określonego, jednolitego, zawierają książki o doborze przypadkowym. Warto dziś więcej, niż kiedykolwiek, zważywszy aktualne, palące wprost potrzeby społeczne, zastanowić się nad stroną naukową, metodyczną, ideową popularyzowania historii i tu oczywiście historycy przede wszystkim mają głos.

Już na III Zjeździe Historyków polskich w r. 1900 stwierdzony został z naciskiem brak podręcznika naukowego dziejów polskich dla szerokiego kręgu czytelników, wielka ignorancja popularyzatorów historii, potrzeba, by historyk był rzeczoznawcą i nauczycielem czytelnika, by dawał syntezę dziejów, charakterystykę okresów, opinie i sądy, w stosunku do przeszłości. Do dzisiejszego dnia sytuacja niewiele się zmieniła, pomimo świadomości, że historia jest znakomitym środkiem społeczno-dydaktycznym. Każdy niemal autor popularnej broszury zaczyna od stwierdzenia faktu, że obowiązkiem i prawem obywatela jest znać historję, ale rzadko który

tę znajomość ułatwia. Góruje pamflet historyczny, konwencjonalna legenda ponad historją, nauka jest wyzyskiwana dla celów publicystyczno-agitatorskich. Historycy winni upomnieć się w popularyzacji o prawa historii jako nauki i założyć protest przeciw nadużywaniu jej dla apologji i panegiryku w stosunku do przeszłości, zważywszy zwłaszcza, że tendencyjne idealizowanie przeszłości osłabia tężyznę narodową i społeczną; entuzjazm i twórczość budzi się przez świadomość prawdy i opartem na niej poczucie odpowiedzialności.

W popularyzacji epoki porozbiorowej stwierdzić należy brak zupełny niemal historii pracy twórczej w duchu nowożytnym, świadczącej mocno o żywotności narodu; natomiast autorzy ograniczają się do historii martyrologji, prześladowań, cierpień, budzenia nienawiści dla ciemnych; taki negatywny stosunek do ostatniej doby naszej przeszłości, zrozumiały w warunkach politycznych dotychczasowych, nowym stosunkom nie odpowiada.

Próby reformy nauczania historii wysuwają na plan pierwszy, zarówno w wychowaniu dzieci, jak młodzieży, jak dorosłych, dzieje społeczne, stosunki ekonomiczne, prądy duchowe, jako cel stawiają kształcenie myślenia historycznego i wyjaśnienie teraźniejszości poprzez znajomość przeszłości.

Zerwać należy z opowieścią wyłącznie kontuszową; wielkich ludzi, bohaterstwa doszukiwać się trzeba również poza żołnierzami, hetmanami, wodzami, wśród myślicieli, działaczy społecznych, wśród wielkich twórców w różnych dziedzinach życia społecznego. Uwagę zwrócić należy na literaturę historyczną dziecinną, oczyścić ją z zielska banialuk, oddać w powołane ręce.

Ze stanowiska pedagogicznego należy zrobić uwagę, dotyczącą specjalnie literatury historycznej; autorzy dbają tu przedewszystkiem o to, by lektura była łatwa, lekkostrawna, przyjemna, nie zaś pożyteczna; schlebia się gustom przeciętnego czytelnika, zamiast służyć prawdzie i nauce; dlatego dzieci tak wiele książek historycznych czytają, za wiele; książka w tej dziedzinie, jak w każdej innej, ma wówczas wartość, gdy się ją czyta powoli; popularność jej powinna być oparta nie na wulgarnem gadulstwie, lecz jedynie na dostępności dla umysłu czytelnika pojęć, któremi operuje. Przy kierowaniu lekturą dla starszej młodzieży należy zwrócić uwagę na monografie naukowe nie nazbyt specjalne i z talentem pisane, gdyż niejednokrotnie stanowią one przystępniejszą lekturę, niż suche niezdarne ich streszczenia t. zw. popularyzacje.

W sprawie ilustracji, które mogą mieć poważną rolę dydaktyczną, już w r. 1910 na swym Zjeździe historycy zwrócili uwagę na konieczność ich doboru na podstawie naukowej, a więc iż powinny to być reprodukcje dokładne zabytków rzeźbiarskich, malarskich, numizmatycznych, sfragistycznych, drukarskich i t. d.; dziś te dezyderaty należy powtórzyć, stwierdzając, że niewiele dotychczas zrobiono ku ich zadośćuczynieniu; przeważnie

we wszystkich broszurach powtarzają się stale te same ilustracje, pozbawione wszelkiej wartości historycznej i artystycznej.

Popularyzacja wreszcie powinna być ustopniowana; książki łatwiejsze winny być podstawą dla trudniejszych o treści bardziej złożonej i abstrakcyjnej; wskazówki bibliograficzne winny tu znaczną rolę odegrać. Wreszcie wskazać należy na brak w literaturze popularnej, podobnie zresztą jak i w monografiach naukowych syntezy historycznej, poglądu na całokształt okresów czy wogóle dziejów; potrzeba syntezy staje się z dnia na dzień coraz bardziej palącą.

Postulaty na przyszłość w zakresie popularyzowania historii muszą opierać się na potrzebach dzisiejszej demokracji, dla której niezbędne staje się wykształcenie polityczne, a jednym z warunków tego wykształcenia jest rzetelna znajomość historii powszechnej i własnego kraju, zwłaszcza historii nowożytnej i współczesnej.
